

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

**AYASTEFANOS'TAN TEHCİR'E
ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİ (1878-1915)**

Yüksek Lisans Tezi

Ravan AHMADOV

Ankara, 2018

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

**AYASTEFANOS'TAN TEHCİR'E
ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİ (1878-1915)**

Yüksek Lisans Tezi

Ravan AHMADOV

Tez Danışmanı
Dr. Öğretim Üyesi Gökhan ERDEM

Ankara, 2018

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

AYASTEFANOS'TAN TEHCİRE ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİ (1878-1915)

Yüksek Lisans Tezi

Ravan Ahmadov

Tez Danışmanı: Dr. Öğretim Üyesi Gökhan ERDEM

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı İmzası

.....
.....
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Ömür Atmaca
Dr. Öğr. Üyesi Atay Akdevelioğlu
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan Erdem

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi... 20.7.2018

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağımı gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (24.07.2018)

Tezi Hazırlayan Öğrenci

Adı Soyadı:

Ravan Ahmadov
Ravan Ahmadov

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM:

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MİLLİYETÇİLİK AKIMI VE ETKİLERİ

A. MİLLİYETÇİLİK.....	4
1. İlkçi Yaklaşım.....	7
2. Modernist Yaklaşım.....	11
3. Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik Hareketleri.....	16
B. Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. Yüzyıldaki Değişim Süreci	19
1. Siyasal Değişimler	20
a. Fransız Devrimi'nin Etkileri	20
b. II. Mahmud ve Merkezileştirme Politikası	24
c. Mehmet Ali Paşa ve Mısır Sorunu	26
d. Tanzimat Fermanı'nın İlanı	28
e. Islahat Fermanı'nın İlanı	31
f. 1876 Kanun-i Esasi'nin İlanı	32
2. Ekonomik Değişimler	35
a. Mali Tağışlar.....	38
b. Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı.....	40
c. 1838 Osmanlı İngiliz Ticaret Anlaşması.....	42

II.BÖLÜM:

ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ

C. OSMANLI İMPARATORLUĞU İDARESİNDE ERMENİLER.....	45
1. Ermeni Milliyetçiliği'nin Doğuşu: 1829-1878	48
a. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonuçları.....	50
b. 1864 Ermeni Millet Nizamnamesi	53
2. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonuçları	59

D.ERMENİ PARTİLERİNİN OLUŞUMU VE HAREKETİN YÜKSELİŞİ:	
1878-1908.....	65
1. Ermeni Cemiyetleri ve 1862 Zeytun Ayaklanması	72
2. Ermeni Devrimci Partilerinin Oluşumu.....	74
3. 1890-1896 Ermeni Eylemleri ve Ayaklanmaları.....	82
4. Ermeni Hareketi'nin Jön Türk Hareketi ile İlişkileri.....	88
5. II. Jön Türk Kongresi ve Sonuçları.....	96
E. 1908-1915: İŞBİRLİĞİNDEN DİPLOMASİYE	100
1. 1909 Adana Olayları ve Sonuçları.....	104
F. JÖN TÜRK-ERMENİ HAREKETİ İLİŞKİLERİ (1909-1912).....	106
1. 1912-1913 Balkan Savaşları ve Sonuçları.....	109
2. 1914 Yeniköy Anlaşması ve Tehcire Giden Süreç.....	114
SONUÇ	122
KAYNAKÇA.....	126
ÖZET	133
ABSTRACT	134

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu tarihin en büyük imparatorluklarından birisi olmuştur. Bu bağlamda gerek Türkçe, gerek de yabancı literatürde en çok incelenen imparatorluklardan birisi olmuştur. İmparatorluğun hangi temeller üzerinde yükselmesi ve hangi etkenler yüzünden zayıfladığı ise birçok tartışmalara neden olmuştur. 19. yüzyıl boyunca şüphesiz üzerinde durulan en mühim konu Osmanlı İmparatorluğu'nu uğraştıran milliyetçilik akımının sebep olduğu ayaklanmalar olmuştur. Bu milliyetçilik hareketleri imparatorluğun hem Avrupa hem de Asya topraklarında ortaya çıkmış ve farklılıklar göstermiştir. Ermeni Milliyetçiliği ise bu milliyetçi akımlar içerisinde Avrupa devletlerinin ve özellikle de Rusya İmparatorluğu'nun ilgisi nedeniyle Osmanlı Yönetimi'nin üzerinde dikkatle durduğu bir milliyetçilik hareketi olmuştur.

Milliyetçilik akımının neden olduğu hareketlerden birisi olan Ermeni milliyetçi hareketi hakkındaki kaynakları Ermeni yazarlar tarafından 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında ortaya koyulan eserler, bahsi geçen dönemde hareketin yayıldığı bölgelerde görevde bulunan Avrupalı memurların belgeleri ve Osmanlı arşiv belgeleri olarak sınıflandırmamız mümkündür. Ermeni milliyetçiliği ile ilgili kaynakların çeşitliliği konu ile ilgili yorumların ve yaklaşımların da çeşitliliğine sebep olmuştur. Bu bağlamda, Ermeni hareketi üzerine Ermeni yazarların ve Türk yazarların ortaya koymuş olduğu çalışmalar harekete farklı açılardan bakmaktadır ve nitelendirme açısından da çeşitliliğe sebep olmuşlardır. Ermeni yazarlar söz konusu dönemde Ermenilere yönelik uygulamaların yanlışlığını ve aşırılığını ön plan çıkararak, hareketin meşruluğuna ve haklılığına vurgu yapmaktadır. Türk araştırmacılar ise ağırlıklı olarak Osmanlı arşiv belgelerinden yararlandıkları için hareketi bir isyan olarak nitelendirmekte ve Osmanlı Yönetimi'nin tavrını savunmaktadırlar. Yabancı yazarların ortaya koymuş olduğu çalışmalar ise bu iki tutum arasında bir “orta yol” olarak görülebilir.

Bu tezde ise Ermeni hareketinin meşruluğu/haklılığı veya bir isyan olup olmaması değil, hareketin ortaya çıkış sebepleri ve hangi etkenlerin etkisiyle gelişmesi ele alınacaktır. Tezin dayandığı temel varsayım ise şudur:

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarından imparatorluğa dönüşme sürecinde uyguladığı politikaların merkezinde “*millet sistemi*” olmuştur. Millet sistemi kapsamında devlet yönetiminde Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin her birinin karşılıklı rekabeti üzerine bir denge kurulmuş ve imparatorluğun yönetimi bu dengeler üzerinde oluşturulmuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde ise özellikle Yunan isyanı ile birlikte bu denge bozulmuştur. Bu bozulma ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Devletleri karşısında askeri, düşünce ve ekonomik alanlarda gerilemesi birleşince imparatorluk bir yenilenme sürecini başlatmıştır. Bu reform programları eski unsurların muhalefeti sebebiyle tam olarak uygulanamadığı için eski ve yeni unsurlar 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışına kadar birlikte var olmuştur. Bu tarihten imparatorluğun yıkılışına kadar da eski sistemin kimi özellikleri kendi varlığını korumuştur. Bu da sırasıyla devlet idaresinde ve ekonomik durumda baskılara neden olmuştur. Bu baskılar ve imparatorluk yönetiminin devlet yönetiminde uyguladığı yanlış politikaların bir sonucu olarak Ermeni cemaatinin içerisinde milliyetçiliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda reform hareketlerinin başlaması, Avrupa devletlerinin “Doğu Sorunu”na yönelik tutumları Avrupa'daki milliyetçilik akımlarıyla birleşince Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkışı vuku bulmuştur. Ortaya çıkışı itibarıyla Ermeni hareketi sadece dış güçlerin Anadolu'da lehlerine kullanacakları bir mesele olarak yaratılmamış, esas olarak bir toplumsal olay olmuştur. Bu nedenlerden dolayı Ermeni hareketinin ortaya çıkışı ve gelişimi büyük önem taşımaktadır.

Tezin I. bölümünde ilk kısmında konu kapsamında milliyetçilik kavramına yaklaşımlar ele alınacaktır. Daha sonra ise Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçilik hareketleri üzerinde durulmuştur.

Tezin I. bölümünün ikinci kısmında ise Ermeni hareketinin gelişmesinde büyük öneme sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın başından itibaren uygulamaya koyduğu reform programları ve yaşadığı dönüşümler üzerinde durulacaktır. Bu değişimler büyük oranda imparatorluğun Avrupa devletleri karşısında geri kalmışlığının giderilmesi için uygulamaya koyulan reform programlarından ve kısmen de Avrupa devletlerinin baskıları sonucu yapılan değişikliklerden oluşur.

Tezin II. bölümünün ilk kısmında Ermenilerin 19. Yüzyıla kadar genel olarak Türklerle, özelde ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu üzerinde durulduktan sonra Ermeni milliyetçi hareketinin oluşması incelenecektir. Daha sonra Ermeni hareketinin partiler şeklinde örgütlenmesi ve gelişimi üzerinde durulacaktır.

Tezin II. bölümünün son kısmında ise Ermeni hareketinin II. Meşrutiyet ile birlikte yaşadığı dönüşüm ve Tehcir kararının alınmasına giden süreç ele alınacaktır.

Bu tezde Ermeni milliyetçi hareketinin hangi unsurların etkisiyle ortaya çıktığı, gelişmesinde uluslararası durumun değişmesinin rolü incelenecektir. Ermeni milliyetçi hareketinin başarıya ulaşamamasının, yani ulus devlet kuramamasının sebepleri araştırılacaktır.

I. BÖLÜM:

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MİLLİYETÇİLİK AKIMI VE ETKİLERİ

A. MİLLİYETÇİLİK

Milliyetçilik Fransız Devrimi'nden beri dünyayı şekillendiren başat “ideoloji”, “hareket” veya “duygu” olarak niteleye bileceğimiz bir kavram olmuştur. Görüldüğü gibi kelimenin kavram olarak ifade edilmesi bile zorluklarla doludur. Milliyetçilik bir araç olarak uzun zamandır kullanılmasına rağmen akademik çalışmalarda 1970’lerde belli bir çerçeveye oturtulmuştur. 1960’larda başlayan tartışmalar karşıt görüşler ve farklı noktalar üzerinde yoğunlaşsa da, 1970’lerde tartışmalar belirli kavramların açıklanmasını gerektirmiştir: Millet nedir? Milliyetçilik nedir? Milliyetçilik ne zaman ortaya çıkmıştır? Milletler modernitenin mi ürünü müdür? Milliyetçilik türleri var mıdır? Varsa bunları nasıl sınıflandırmak gerekir?¹

Milletlerin oluşumunun hangi koşullarda ortaya çıkabileceğinin incelenmesi milliyetçilik kavramının da belirlenmesinde önemli bir rolü olacaktır. Adam Smith milleti tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adı olarak tanımlar.² Smith milletin tanımını yaparken kuşkusuz ideal ve kapalı bir bölgede yaşayan topluluğu tanımlamıştır. Bu tanıma kısaca ideal tip tanımı diyebiliriz. Bu özelliklerin bazılarını taşımayan kişilerin bir millete mensup olmadığı anlamı çıkaramayız.

¹Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**, 3.Baskı, Ankara, Doğubatı Yayınları,2009, s. 69-70.

²Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, Çev: Bahadır Sina Şener, 7. Baskı,İstanbul,İletişim Yayınları, 2014, s. 75.

Bu tanıma karşıt olarak Benedict Anderson milletin tamamen hayal edilmiş olduğunu vurgular. Hayal edilmesini ise en küçük ulusların üyelerinin birbirilerini tanımayacağını söyleyerek temellendirir. Ulusu coğrafi olarak da sınırlı olarak tanımlaması ve Aydınlanma'nın bir ürünü olarak egemen olarak belirtmesi millet oluşumunun aslında hayali bir süreç olduğunu ortaya koymasından önemlidir. Son olarak da, millet bir cemaat olarak hayal edilir. Anderson "hayal edilir" demektedir çünkü toplumdaki eşitsizlikler ve çarpıklıklar ne olursa olsun bireyler arasında yatay olarak örgütlenmiş bir kardeşlik olduğu varsaymaktadır.³

Milliyetçiliğin ne zaman ve nerede ortaya çıktığı sorusu dünyanın farklı coğrafyalarına bakıldığında farklı cevapları ortaya koyar. Nitekim tarihsel süreç içinde dünyanın çeşitli bölgeleri farklı gelişim çizgileri izlemiş, ekonomik, siyasal ve kültürel gelişimleri farklı olmuştur. Milliyetçiliğin ortaya çıkışını saptamanın zorlukları bununla sınırlı değildir, fakat sorunun cevabını bulmak için tarihsel şema içerisinde modern dönemin en gelişmiş bölgelerine bakarak işe başlamak gerekmektedir. Bu çerçevede ilk bakılacak olan bölge Batı Avrupa olacaktır. Nitekim 17. yüzyıldan itibaren günümüzde sadece moderniteye ait olan kurumların, dönüşümlerin ve geleneklerin bu bölgeden başladığına hiç bir şüphe yoktur. Soruya bu yaklaşım tarzı ile bakmak her türlü indirgemeci yaklaşım itirazlarından kurtulmamızı sağlayacaktır. Bu itirazların temelinde şüphesiz yaklaşımların belirli bir başlangıç noktası ele almalarının ötesinde, başlangıç noktalarının bütün sürecin her safhasında kendi belirleyiciliğini ortaya koyduğu iddiasından kaynaklanmaktadır. Bu yaklaşım tarzlarına yönelik olan itirazlar anlaşılabilir, zira itiraz metafiziğe olan itiraza denktir. Metafizik algının bir şeyin her zaman aynı kaldığı, başka faktörlerin etkisi işin içine girdiği zaman bile tanımlamaları

³Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler**, Çev: İskender Savaşır, 8. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, 2015, s. 20-22.

aynı görmesi genel sorunudur.⁴ Fakat tarihsel bir süreç içinde farklı zamanlarda farklı etkenlerin etkili ve diğerlerinden daha fazla ağırlığa sahip olması ise diyalektik yaklaşımın ifadesidir.⁵ Ele alacağımız bölge Batı Avrupa olabilir, fakat ileride de göreceğimiz gibi milliyetçiliği oluşturan etkenlerin zaman içinde bu bölgenin dışında olan coğrafyalarda da ortaya çıkması milliyetçiliğin tanımlanmasını daha da zorlaştıracaktır.

Tarihsel zamanları incelediğimiz zaman her dönemin kendine ait farklı özelliklerinin olduğunu net olarak görülmektedir. Bu yüzden farklı dönemlerde olan olayları aynı kavram başlığı altında incelememiz sadece bir yanılgıdan ibaret olacaktır. Koşullar farklıdır ve bu da olayların aynı türden olmadıklarını net bir şekilde ortaya koyar. Kuramsal olarak incelendiğinde istisnaları dışarıda bırakmak ve farklılıkları gözardı etmek doğal bir tutumdur. Fakat söz konusu kavram milliyetçilik gibi yüzyıllar içerisinde şekillenmiş ve oluşturulmuş bir kavram olduğunda bu yaklaşımların eksikliği daha da net bir şekilde göz önüne serilecektir.

Sorular elbette derinleştirilebilir, fakat bu temel sorular daha sonra sorulacak soruların cevaplarını da içerecektir. Millet ve milliyetçiliği nasıl tanımlayacağımız konusunda “ilkçi”, “modernist” ve “etno sembolcü” yaklaşımları sıralamak mümkündür. Açıklama bakımından bu yaklaşımların her biri farkı noktaları esas alarak vurgularını bu noktalar üzerinden yaparak yukarıda belirtilen sorulara cevap aramışlardır. Fakat bu çalışmada bu yaklaşımlar farklı bir sınıflandırmaya tabi tutulacaktır. Bu sınıflandırma yapılırken tarihsel çizgi esas alınacaktır. Tarihsel süreç içerisinde kuşkusuz bu yaklaşımların her birisi belli bir döneme vurgu yaparak o dönemin ve bölgenin ana unsurlarını ele almış ve yaklaşımları o temeller üzerine oturmuşlardır. Tarihsel olarak milliyetçiliğin ilk nerede ve ne zaman ortaya çıktığını

⁴Georges Politzer, **Felsefenin Temel İlkeleri**, Çev: Erol Esençay,2. Baskı,İzmir, İlya Yayınevi, 2003, s. 32-33.

⁵**Ibid.**, s. 36-43.

tespit etmek soruları büyük ölçüde cevaplayacaktır. Nitekim bu belirleme tarihsel olduğu ölçüde 19. ve 20. yüzyıllarda ortaya çıkan milliyetçiliklerin nasıl bir evrim geçirdiğini ortaya koyacaktır. Herhangi bir yaklaşım tek bir noktayı temel alarak bir olguyu açıklamaya çalışmak yalnızca o olgunun bir kısmını açıklayabilir. Milliyetçilik gibi karmaşık bir olguyu açıklamak için ekonomik, siyasi, sosyolojik ve kültürel verileri bir bütünlük içinde kullanmamız gerektiği kanaatindeyim. Elbette bu ayrımların birbiri ile ilişkileri milliyetçiliğin evrimine katkı sağlayacak ve günümüzde milliyetçiliğin neden açıklaması bu kadar zor bir kavram olduğunu ortaya koyacaktır. Elbette bu incelemeler yapılırken ilköç ve modernist yaklaşımların vurguladıkları noktalar kullanılacaktır. Etno sembolcü yaklaşımlar bu çerçevede ele alınmayacaktır, zira araştırmamızın temel konusu bakımından ilköç ve modernist yaklaşımların bazı savunucuları yeterli olacaktır.

Milliyetçilik kavramının belirlenmesinde kabaca 18. yüzyılın sonlarından başlayarak kavramın yaşadığı değişim göz önüne alındığında olabildiğince zorluklar vardır. Bir kavramın bütün nitelikleriyle birlikte belirlenmesi o kavramın ortaya konulmasında yapılacak en önemli durumdur. Zira milliyetçilik kavramı ortaya çıktığı dönem itibarıyla (söz konusu olan kullanılmasıdır) belirlendiği halinde öncesinde benzeyen olguların bu kavram dışında tutulması ve sonrasında da kavramın üzerine eklenen tanımların kavramı ne kadar değiştirdiğini görmemiz açısından önemlidir.

1. İlköç Yaklaşım

Milliyetçilik kavramı hakkında ilk araştırmalar İlköç yaklaşım tarafından ortaya konmuştur. Yaklaşımı savunanları ortak paydada toplayan nokta milletleri doğal yapılar olarak görmeleridir.⁶ Milliyetçilik kavramı İlköç yaklaşımı savunanlar tarafından millet ve etnisite kavramları ile ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda milliyetçiliğin 18. yüzyılın

⁶Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**,s. 82.

sonlarında ortaya çıktığı şeklinde kabul gören yaygın kabulün dışına çıkarak milliyetçiliğin köklerini ve örneklerini tarihin daha önceki dönemlerinde aramaktadırlar.⁷ Aslında İlkçi yaklaşıma göre vurgulanmak istenen milliyetçiliğin ne zaman ortaya çıktığı değil, millet ve etnisite kavramları olmadan milliyetçiliğin ortaya çıkamayacağı gerçeğidir.

İlkçi yaklaşım özellikle etnisiteyi değişmez ve tarihsel bir sürecin ürünü olarak değil de, başlangıçtan beri var olan ve kesinlikle kanıtlanamayacak olan ‘kan bağı’ ile açıklarlar. Üstü kapalı bir biçimde İlkçi yaklaşımı savunanlar aslında bu kanıtlanamayışın pek de önemli olmadığını, önemli olanın etnisiteyi oluşturan bireylerin bu kan bağı algısının ne kadar güçlü olduğunu vurgularlar.⁸ Etnisitenin kan bağına dayalı olduğu görüşü ve bunun da milliyetçiliğe en önemli temel teşkil ettiği savı bir yana, etnisitenin ve kan bağıının değişmez oluşunu vurgulamak en azından tutarsızdır. Zira kan bağı temelli açıklama, daha doğrusu bireylerin kan bağına duydukları inanç zamanla aşınır ve yok olabilir. Böyle olmasa bile bu tür bir bağıın siyasal söylem olmadan geniş coğrafyalarda etkili olamayacağı göz ardı edilmemelidir.

İlkçi yaklaşımın savunucuları arasında teorik olarak konuya eğilmiş olan Anthony Smith’i ele almak daha doğru olacaktır. Nitekim diğer teorisyenlerin vurgu yaptığı noktalar daha çok siyasi alanda kullanılmış ve toplum üzerinde belli bir etkiye sahip olmayı amaçlamıştır. Bu amaçla hareket eden teorisyenler ise siyaset liderleri olarak karşımıza çıkar.⁹

Smith milliyetçilik tartışmalarının başladığı ve devam ettiği dönemlerde birçok yaklaşımı eleştirirken ana kavram olarak “kimlik” kavramını seçmiştir. Ulus devlet oluşumlarını sadece bu kavrama dayandırmamakla birlikte, bu kavramın bileşenlerini

⁷Ruhtan Yalçın, “*Etnisite ve Milliyetçilik: Eleştirel Bir Değerlendirme*”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C: 69, S: 1, 2014, s. 196.

⁸Şener Aktürk, “*Etnik Kategori ve Milliyetçilik*”, **Doğu Batı Dergisi**, S: 38, 2006, s. 25.

⁹Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**, s. 85.

oluşturan mit ve bellek kavramları ile dayanak noktasını güçlendirmektedir. Bu bağlamda da ulusların bazılarının bu kavramın siyasi olarak yaratılmasına ihtiyaç duyduğunu, diğer yandan da İngiltere ve Fransa gibi ulusların bu söyleme ihtiyaç duymadığını belirtmektedir.¹⁰

İlkçi yaklaşım Smith'in sınıflandırmasına göre “doğalcı”, “biyolojik” ve “kültürel” olarak nitelendirilebilir.¹¹ İlk grup olarak tanımlaya bileceğimiz doğalcılık genellikle siyasi söylem olarak kullanılmıştır.¹² Kendi ülkelerinde milliyetçi söylemin önderlerinden olan Eoin MacNeill ve Nicolae Iorga gibi tarihçiler bu grubun en önde gelen temsilcilerindendir.¹³ İlkçi yaklaşımın bu en aşırı versiyonu olan gruptan Smith bazı noktaları değiştirerek “eskilci” diye isimlendirdiği yaklaşımı çıkarmıştır. Bu adlandırma milliyetçiliğin sadece etnik kökenle ilişkilendirilmesine karşı çıkışı ifade ediyor. Smith'in ilk gruptan farkını ortaya koyan durumunu milletlerin eskiden beri var olduğunu, belirli faktörlere bağlı olarak oluştuğunu ve özünü kaybetmeden bugüne kadar geldiğini savunmak olarak açıklamak mümkündür.¹⁴ Nitekim Smith'e göre modernitede ortaya çıkan milliyetçilikler bile tarihsel olarak belli bir topluluğa atıf vermek zorundadır.¹⁵ Bu tür bir söylemin yeni ortaya çıkan devletlerin liderlerince kullanılacağı aşikârdır. Zira kültürel ve ekonomik bütünleşmesini sağlayamayan bir toplumun duygularına yönelik bir söylem o devletin içindeki bireyler arasındaki dayanışma duygusunu sivrilecek unsur olarak görülmektedir.

Milliyetçilik Smith'e göre ulus devletle birlikte ortaya çıkar ve bu kavram kültürel bağılıklara, kimliklerin farklılıklarına rağmen toplumu bir arada tutan değerlere

¹⁰Anthony D. Smith, **Ulusların Etnik Kökeni**, Ankara, Dost Yayınları, 1986, s. 22-23.

¹¹Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**, s. 84.

¹²Abdulahap Akıncı, “*Milliyetçilik Kuramları*”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C: 15, S: 1, 2014, s. 140.

¹³Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**, s. 85.

¹⁴Akıncı, “*Milliyetçilik Kuramları*”, s. 141.

¹⁵Craig Calhoun, **Milliyetçilik**, Çev: Bilgi Sütçüoğlu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 79.

vurgu yapar.¹⁶ Bu bağlamda Smith milliyetçiliği 4 farklı konu başlığı altında toplayarak etnisite ve teritoryal milliyetçiliklerin önemini vurgular. Smith'in analizlerindeki en önemli nokta ulus devletin kurulması ve bu kurumun çeşitli yollarla Batı Avrupa milliyetçiliği diye tanımlanabilecek Anglo-Sakson tarzı milliyetçiliği topluma empoze ederek oluşturmasıdır. Devletin sınırlarının kesin olması, devlet eliyle Anglo-Sakson tarzı bir modernleşme ile Batı'nın kurumlarının toplumu dönüştürme yolunda kullanılması, yasaları kullanarak bir vatandaşlık duygusunun yaratılması ve ortak bir kültür ile toplumu homojenleştirme İlkçi yaklaşımı savunan Smith'e göre milliyetçiliğin izlediği yollardır.¹⁷

Smith İlkçi yaklaşımı savunan teorisyenler arasında olsa da milliyetçiliğin modernite ürünü olduğunu vurgular, fakat modernitede milliyetçiliğin ortaya çıkmasının yine etnik bağlarla ilgili olduğunda ısrarcıdır. Aynı özelliklerin modernite öncesinde de görülebileceğini vurgular.¹⁸ Smith'in milli kimlik, etnisite ve teritoryal vurguları öne çıkararak milliyetçiliği açıklama çabalarına belirli noktalarda itiraz Ernst Gellner'den gelir. Gellner milliyetçiliğin açıklanmasında milli kimlik vurgusunu kabul eder, fakat bu vurgunun milliyetçiliği açıklamak için yeterli olmadığını söyler. Ona göre milliyetçilik ulus-devlet inşa süreci milliyetçi fikir, duygu ve hareket biçimlerinin sanayileşme ile birleştiği noktada kesinleşmiştir ve milliyetçilik bu bağlamda açıklanmalıdır.¹⁹

Üçüncü grup olarak tanımlanan 'kültürel' İlkçilik genel olarak Geertz ve Shils'in çalışmalarıyla ilintilidir. Bu çalışmalarda Eller ve Coughlan kültürel ilkçiliğin 3 ana özelliğinin olduğunu vurgularlar. İlk olma niteliğini taşıyan bağılıkların verili, tinsel ve tarihsel süreçten bağımsız olarak oluştukları ve geçmişlerinin kestirilemeyecek kadar eski oluşları ilk özellikleridir. İkinci olarak, ilk olma niteliğini taşıyan duyguların ifade

¹⁶Emre Gökalp, "Milliyetçilik: Kuramsal Bir Değerlendirme", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C: 7, S: 1, 2007, s. 293-294.

¹⁷Akıncı, "Milliyetçilik Kuramları", s. 134.

¹⁸Calhoun, **Milliyetçilik**, s. 76-77.

¹⁹Yıldırım, "Modernite ve Milliyetçilik Kuramları Üzerine", s. 23-37.

edilemezliği, bu duyguların içinde bulunulan topluma karşı olan ‘bağlayıcılığı’ ve kendisine atfedilen önem şeklinde ifade edilebilir. En son olarak da bu bağlılığın özünde bir duygu olup kişisel çıkarlarla ilgisi olmaması söylenebilir. Ve bu bağlılıklar hiç bir şekilde değişmez ve toplumsal ilişkiler sonucu biimlendirilemez.²⁰

Sonuç olarak İlki yaklaşım içerisinde farklı yönlere vurgu yapan yazarlar vardır. Bu yazarları ilk grubu oluşturan milliyetçiliği doğuştan gelen bir özellik gibi varsayan doğalcıları milletleri eski çağlardan beri çok fazla değişmeden günümüze kadar varlığını koruyan yapılar olarak gören eskilcileri ve en nihayet kültürel bağlılıkları verili olarak kabul eden ve bu bağlılıkların değişmeyeceğine ve gücüne vurgu yapan kültürel ilkileri sıralamak mümkündür.

İlki yaklaşım genel olarak etnik kökenin ve aidiyet duygusu olarak niteleyebileceğimiz olguların milliyetçiliğin doğmasında önemli olduğunu vurgular. Fakat yaklaşımın eksikliği tarihsel süreci gözardı etmesi ve etnik bağlılığın nasıl milliyetçiliğe dönüştüğünü aıklayamamasındadır. Nitekim etnik kökenin vurgulanması tarihsel süreçler aynı olsaydı her hangi bir şekilde elitler ve başka toplumsal tabakalar tarafından vurgulanmak zorunda kalınmazdı.

2. Modernist Yaklaşım

Modernist yaklaşım genel olarak milliyetçiliğin ve milletin kapitalist sanayileşme, merkezi devletlerin oluşması ve akabinde kentleşme ve laikleşme gibi süreçlerin sonucunda ya da bu süreçlerin oluşum sürecinde ortaya çıktığını söyler. Modernist yaklaşımları savunan yazarların temel noktaları bunlardır. Fakat milliyetçiliğin milletleri yaratması önerisinden başka bu yazarları ortak paydada

²⁰zkırımılı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, s. 91-92.

toplayacak nokta neredeyse yoktur, zira bu yazarların hepsi farklı noktalara vurgular yapmışlardır.²¹

Tom Nairn, Michael Hechter, John Breuilly, Paul R. Brass, Eric J. Hobsbawm, Ernest Gellner, Benedict Anderson, Miroslav Hroch modernist yaklaşımın en önemli savunucuları arasında sayılabilir. Fakat konumuz bağlamında bunların sadece bir kaçını ele alınacaktır.

İlk olarak ekonomik dönüşüm üzerinde duran Tom Nairn'le başlamak yerinde olacaktır. Nairn milliyetçiliği ortaya çıktığı dönemin koşullarına verilen karmaşık bir tepki olarak niteler. Bu tepkiler etnik toplulukların bir özelliği değil tam tersine yapay ve yenidir. Buna karşın, bir doğallık ideolojisi geliştirmiştir. Bu ideolojinin geliştirilmesine rağmen halkların doğal bir parçası olmaktan çok zorunlu olarak oluşturulmuş bir benliğin parçasıdır.²²

16. yüzyılın sonlarında doğru kapitalizmin de doğuşuyla birlikte en önemli değişimler iş bölümlerinde ve dolayısı ile ekonomide yaşanmıştır. Nairn'e göre milliyetçiliğin kökenleri dünyanın genel tarihsel gelişim sürecinde aranmalıydı. Zira milliyetçilik dünyanın yaşadığı dengesiz bir gelişme sürecinin ürünüydü. Nairn vurgusunun bu eşitsiz gelişmeden kaynaklanan, çevre ülkelerde seçkinlerin eliyle yürütülen ve aslında ekonomik dönüşümü gözden kaçıran bir kopyalama hareketinde dikkat çekiyor. Bu ise siyasi söylem olarak milliyetçiliği ön plana çıkarıyor ve bu söylem hemen akabinde merkez ülkelere de sirayet ediyordu. Milliyetçilik söylem olarak bu şekilde bütün ülkelere yayılıyor ve Nairn bunu kaçınılmaz olarak görüyor. Toplumların milliyetçiliği kullanarak hem ilerici hem de gerici yönelimlere girdiği vurgusu bir yandan toplumların ilerleme ve modernleşmeyi sivrilterek, bir yandan da

²¹ *Ibid*, s. 105-106.

²² Tom Nairn, **Milliyetçiliğin Yüzleri: Janus'a Yeni Bir Bakış**, Çev: Seda Kırdar, Mehmet Ratip, İstanbul, İletişim yayınları, 2015, s. 55.

tarihsel öğeleri diriltirek kullanmasından kaynaklanıyordu. Sonuç olarak da kapitalizmin dünyaya yayılışının sonuç olarak temel çelişki sınıf mücadelesi değil, milletler arası mücadele olmuştur.²³

Nairn'in yaklaşımının en önemli noktası, şüphesiz milliyetçiliğin köklerinin dış unsurlara bağlı olmasıdır. Bu noktasının temel dayanağını ise kapitalizmin yayılma sürecinde çevre ülkelerin dönüşüme karşı ve ondan yana olan tutumlarının bir arada oluşturduğu çelişkiden kaynaklanan politikalarının merkez ülkelere de yayılmasıdır. Fakat milliyetçiliği en azından söylemsel ve ya siyasi bir bağlamda görmek merkez ülkelerinin tarihsel koşullarını gözardı etmek olacaktır. Örneğin, İngiltere'de milliyetçiliğin herhangi bir kolonisinde başlayan milliyetçiliğe karşı olarak geliştirilmiş bir milliyetçilik olduğunu söylemek en azından tarihsel süreçte Fransa ile olan çekişmeleri nasıl açıklayacak ve bunların İngiltere milliyetçiliğinin yeri olup olmadığını nasıl açıklayacaktı? Milliyetçiliğin dünyanın genel tarihi içinde anlam kazanıp oluşması düşüncesi içsel dinamiklerin milliyetçiliğin oluşumunda oynadığı rolü nasıl açıklayacaktı?

Modernist yazarlar içerisinde ikinci olarak ele alacağımız isim Paul R. Brass'tır. Brass'ın görüşlerini ifade etmeden önce onun yaklaşımında en önemli noktanın çevre ülkelerde oluşan milliyetçilik akımları olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Brass milliyetçilik yaklaşımında seçkinlerin rolüne büyük bir önem verir. Zira seçkinler belli koşullar altında milliyetçiliği ekonomik ve siyasi çıkarları için içinde buldukları toplumda yayarlar. Bu aşamada etnik kimliklerin değişken olduğu vurgusunu yapar ve bu etnik kökenlerin her zaman milliyetçiliğe sebebiyet vermeyeceğini de belirtir. Bu toplumlar içinde milliyetçilik akımına sebep olan faktörün kültürel farklılıklar değil de seçkinlerin ekonomik ve siyasi durum içerisinde edindikleri konum itibarıyla takındıkları tavırlardır. Etnik kimliklerin oluşturdukları kültürel farklılıklar toplumun

²³Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, s.111.

özdeşleşmesini zorlaştıracaktır ve bu noktada siyasi koşullar içerisinde seçkinlerin rolü olmadan milliyetçiliğe dönüşmesi imkânsız olacaktır.²⁴

Milliyetçilik kavramının John Breuilly tarafından milliyetçilik literatüründe bir düşünce, duygu ve bir siyasi hareket olarak ele alındığı vurgulanır.²⁵ Milliyetçiliğin bir duygu olarak oluşması şüphesiz etnik kimlik ile ilgili bir durum olacaktır. Fakat bu etnik kimliğin oluşmasının İlkçi yaklaşımı savunanların vurguladığı gibi sadece kan bağına ve aidiyet duygusuna bağlı olmadığı da aşikârdır. Etnik kimliklerin milliyetçiliğe sebep olması şüphesiz bu ortak noktanın vurgulandığı bir siyasal söylem de gerektirecektir. Milliyetçilik kavramını ele alırken dönemleri ve ülkeleri çeşitli sınıflandırmalara tabi tutmak yerinde olacaktır. Nitekim bu tezde de, milliyetçiliğin emperyalizm çağından önceki ve sonraki durumu ve ülkelerin merkez ve çevre ülkeler olarak sınıflandırılması çalışmanın temel noktası olacaktır.

Milliyetçilik daha önce belirtildiği gibi Batı Avrupa’da ortaya çıkmış durumdur. Durum olarak nitelendirilmektedir, çünkü milliyetçiliğin henüz söylev olarak mevcudiyeti söz konusu değildir. Batı Avrupa ülkelerinde oluşan milliyetçiliğin sosyo-ekonomik koşullarıdır. Bu bölgede olan ülkelerin sömürgecilik hareketleri doğrultusunda başka ele geçirilen bölgelerin ekonomik ve sosyal durumlarını değiştirmesi ve en önemlisi bu değişimin sömürgeci ülkelere yönelik bir tepki olarak ortaya çıkarması henüz mümkün değildir. Zira yaşanan henüz bir toprak paylaşımı sürecidir. Öte yandan sömürgelerle sömürgeci devletler arasında ekonomik olarak büyük farklar bulunmamaktadır. Fakat “emperyalizm çağı” diye nitelenen dönemin başlaması ile birlikte ele geçirilen bölgelerin ekonomik altyapıları değişime uğratılmış ve bu bölgelerin ihtiyaçları gözardı edilerek, bölgeleri daha çok hammadde üreticisi

²⁴ **Ibid.**, s.139-142.

²⁵ **Ibid.**, s.73.

olarak görme durumu başlamıştır.²⁶ Bu ise akabinde ele geçirilen topraklarda yaşayan toplumların seçkinlerinin farklı bir yol izlemesine sebep olmuştur.

Emperyalizmi sömürgecilikten ayıran bütün özelliklerinin içerisinde milliyetçilik açısından en önemlisi değişime uğratılan bölgelerde eski konumlarını kaybetmiş seçkinlerin toplum içerisinde aydınları çıkarabilecek insanlara eğitim olanakları tanınmasıdır. Sömürge ülkelerde çeşitli yollarla oluşan aydın kesim diyebileceğimiz bu grup çok uluslu imparatorluklarda milliyetçilik hareketlerine öncülük etmişlerdir. Bu ülkelerde bu aydın kesiminin önderliğinde sürdürülecek olan milliyetçilik Batı Avrupa ülkelerinde oluşan milliyetçilik akımından sosyo ekonomik olarak farklı olacaktır.

Tam bu noktada sömürge ülkelerde ortaya çıkan az gelişmiş ülke milliyetçiliği diye tanımlanabilecek milliyetçilik türü ortaya çıkmadan önce Batı Avrupa'da milliyetçilik akımının ortaya çıkmadığını vurgulamak önemlidir.²⁷ Nitekim kabaca 19. yüzyıla kadar Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinin sömürgelere uyguladığı politikanın milliyetçilik değil, modernitenin gerektirdiği politika olduğunu vurgulamak önemlidir. Bu politikala karşısında sömürge devletlerde kullanılan söylem Avrupalı sömürgeci güçler tarafından edinildiği anda milliyetçilik tam olarak doğmuş olacaktır. Bu milliyetçilik türü sosyo-ekonomik olarak da, siyasi ve kültürel olarak da tam anlamıyla oturmuş bir milliyetçilik olacaktır. Sömürge ülkelerde ortaya çıkan seçkinler ya da aydınlar tarafından söylemsel olarak kullanılan milliyetçilik akımı sosyo ekonomik tabandan mahrum olduğu için bu ülkelerde Kıta Avrupası tarzı milliyetçilik olarak tanımlayabileceğimiz bir milliyetçilik değil de, az gelişmiş ülke milliyetçiliği diye tanımlayabileceğimiz bir milliyetçilik türü ortaya çıkacaktır. Bu tarz bir milliyetçilik

²⁶Marc Ferro, **Sömürgecilik Tarihi: Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13. Yüzyıl- 20. Yüzyıl**, Çev: Muna Cedden,2. Baskı, Ankara, İmge Yayınları, 2011, s. 31-50.

²⁷Baskın Oran, **Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli**,3. Baskı, Ankara, Bilgi yayınları, 1997, s.21-22.

dolayısı ile feodalitenin kimi kurumlarına yaslanacaktır. Bu ülkelerdeki milliyetçilikler başarılı olsa bile sonuçta kurulacak olan devletler sosyo ekonomik bir tabanı oluşturmak için kimi hamleler yapacaktır, fakat bu toplumsal tabanlı olmaktan ziyade Jakoben²⁸ politikalara sebep olacak ve önceki dönemin yani feodalitenin kimi kurumlarının devamını isteyecek nitelikte olacaktır.²⁹

Çalışmanın ileriki bölümlerinde incelenecek Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan milliyetçilikler tipik olarak az gelişmiş bir ülke milliyetçiliğinin yolunu takip etmiştir. Bu hareketler seçkinler eliyle bir modernleşme sürecine girecektir. Bu bağlamda milliyetçilik akımının siyasi ayağının bu ülkelerdeki aydınların eliyle oluştuğunu söylemek yerinde olacaktır. Milliyetçilik bu bağlam içerisinde hem kapitalizmle hem de modernleşme süreciyle ilişkili olacak bu kavramlardan bağımsız bir şekilde incelenemeyecektir.

3. Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik Hareketleri

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçi hareketlerin ortaya çıkış sebebinin ekonomik, siyasi ve sosyal tarafları mevcuttur. Osmanlı İmparatorluğu 16. ve 17. yüzyıllarda siyasal olarak güçlü ve Avrupa Devletleri ile rekabet edebilecek konumda iken sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslimlerin herhangi bir hareketlenmesi söz konusu değildi. 18. yüzyıldan başlayarak özellikle Rusya ile başlayan savaşlarda Rusya, Osmanlı İmparatorluğu arazisindeki gayrimüslimlerin bazı münferit hadiselere sebep olmasına destek olmuştur.³⁰Bu örnekler ise kesinlikle milliyetçilikle ilişkilendirilemez. Çünkü söz konusu olan Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslimleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmasıdır.

²⁸Kelime anlamı olarak topluma belli başlı kuralların dayatılmasını ifade eder. Ayrıntılı bilgi için **Bkz:** Server Tanilli, **Dünyayı Değiştiren 10 Yıl Fransız Devrimi Üstüne (1789-1799)** , Ankara, Adam Yayınları, 1999, s. 61-68.

²⁹Oran, **Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli**,s.47-48.

³⁰Hüner Tuncer, **19. Yüzyıl Osmanlı-Avrupa İlişkileri**, Ankara, Ümit Yayıncılık, 2000, s.28.

³¹**Ibid.**,s.32.

18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle Rusya karşısında Küçük Kaynarca Antlaşması ile başlayan süreçte yenilgiler yaşamaya başlaması ile durum değişmiştir. Bu yenilgilerin ilk sonuçları kendisini toprak kayıpları olarak göstermiştir. Bu toprak kayıpları bazen telafi edilmiştir. Bu telafi edilme ise ileride bahsedeceğimiz gibi Fransız Devrimi'nin Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimleri etkilemesini hızlandırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin hareketlenmesi esasen ekonomik olgulara dayanmaktadır. Bu bağlamda ilk önce Balkan Milliyetçiliği ortaya çıkmıştır. İlk olarak Sırpların hareketlenişini görmek mümkündür. Ardından Yunan ayaklanması başarı ile sonuçlanmış ve kısıtlı bir toprak parçası da olsa bağımsızlık elde edilmiştir.³¹

Bu noktada Nairn'in vurguladığı üzere bu ayaklanmaların hangi olgulara tepki olarak ortaya çıktığı ortadadır. Yapısal dönüşümlerine başlamış ve belli ölçüde de olsa bu dönüşümleri tamamlamış toplumların fark edilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlarda yaşayan nüfusunu etkilemiştir. Gelişmişlikler arasındaki farklar ise milletlerin hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur.

Baskın Oran'ın vurguladığı üzere Avrupa Devletleri Sanayi Devrimi öncesi sosyo-ekonomik olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok daha gelişmiş bir durumdaydı. Bu gelişmişlik iç pazarın oluşması, ticari ve üretici güçlerin devlet içerisinde belirli bir oranda temsil edilmesi ve çıkarlarının gözetilmesi şeklinde açıklanabilir. Bu ayaklanmalarda da görüldüğü üzere ayaklanmaya önderlik eden aydınların ve liderlerin Avrupa'nın bu temsil düzenine dayanan devlet anlayışlarının toplumu geliştirdiğini görmeleridir. Özellikle ayaklanmaların Balkanlarda başlamasının en önemli sebebi Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari olarak Avrupa Devletleri'nden zayıf olmasıdır. Bu zayıflık da ilk olarak ticaretin merkezi olan Balkanlarda hissedilmiştir.

³¹ **Ibid.**,s.32.

Ekonomik sebeplerin nerede başladığı sorusu önceki yüzyıllara dayandırılabilir, fakat çalışmada ele alınan dönem itibariyle 19. yüzyılın başındaki etkenlerin temel olarak belirleyici olduğu söylenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan milliyetçilikleri 2 grupta sınıflandırmak mümkündür: Balkan Milliyetçiliği ve İmparatorluğun Asya topraklarında ortaya çıkan milliyetçilikler.

Balkan Milliyetçiliğinin ilk olarak ortaya çıkmasının sebebi Avrupa'da yaşanan gelişmelerden coğrafya yakınlığı itibari ile çabuk etkilenmeleridir. Dolayısı ile Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve askeri olarak gerileyişinin ilk etkileri burada hissedilmiştir. Ekonomik olarak gerileyişin hissedilmesi sadece coğrafi yakınlıkla değil, aynı zamanda bu bölgelerin ticaret ve üretimle ilgilenmesinden dolayıdır. Dolayısıyla Avrupa'daki gelişmeler ilk olarak imparatorluğun bu bölgesini etkilemiştir.

Bir diğer etki de imparatorluk içerisinde gelişen para politikalarının topluma olan olumsuz etkileridir. Bu bağlamda alınan tedbirler daha II. Mahmud'un saltanatının ilk yıllarında başlamıştır. Çoğu zaman siyasi bir olay olarak değerlendirilen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ekonomik etkileri daha önemli olan bir olaydır. Devletten maaş alan ve loncaların içinde önemli bir konuma sahip olan yeniçerilerin mensubu bulunduğu ocağın kaldırılması loncaların üretimlerinin aksamasına yol açtı ve ticarete liberalizm etkisi görülmeye başlanmıştır.³² Bir yandan ticarete Osmanlı sınırları içerisinde var olan üreticilerin zor duruma düşürülmeleri, para politikalarının devletin zayıfladığı bir anda bu denli tehlikeli bir şekilde yürütülmesi, devletin mensuplarına maaş vererek bir nevi teşvik sağladığı Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması imparatorluğun içinde ticarete belirli bir ağırlığa sahip olan gayrimüslim tebaayı etkilemiştir. İmparatorluğun Balkan bölgesinin yaşanan gelişmelere daha hızlı tepki vermesinin nedeni Avrupa ile oluşturduğu sıkı bağlar nedeniyledir. Özelde ele alacağımız Ermeni

³²Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 222.

milliyetçiliği ise daha çok belirtildiği gibi Kırım Savaşı'nı izleyen yıllarda finans kapitalin imparatorluğa girmesi ile mali düzenin yeniden sarsılmasının sonucunda oluşmaya başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda yaşadığı değişimi siyasal, ekonomik ve sosyal olarak gruplandırılması gerekmektedir. 18. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu özellikle Rusya karşısında yenilgiler almış ve var olan sistemin sorgulanması başlamıştır. III. Selim ile başlayan reform hareketleri tahttan indirilişi ile birlikte bitmiş gibi görünse de, II. Mahmud'un saltanatının başlaması ile başka bir safhaya girmiştir. Bu başlayan dönemin en önemli olayları, Balkanlar'da patlak veren milliyetçilik hareketleri ve imparatorluğun Asya topraklarında patlak veren ayaklanmalar olmuştur.

Balkanlar'da başlayan milliyetçilik hareketleri imparatorluğun Avrupa Devletleri karşısında geri kalmasının neticesi olarak kendisini dayatmıştı. Asya topraklarında patlak veren ayaklanmaların sebepleri arasında siyasal ve ekonomik nedenler vardır. Bu bağlamda ilk olarak Fransız Devrimi'nin imparatorluk üzerindeki etkileri ele alınacaktır.

B. Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. Yüzyıldaki Değişim Süreci

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyıl sonlarına doğru Rusya ve Avusturya ile girdiği savaşı kaybetti. Sonuç olarak 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması imzalandı ve bu antlaşma ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması'ndan sonra ikinci kez büyük çapta toprak kayıplarını kabul etmek zorunda kaldı. Kayıplar Kırım, Eflak ve Besarabya'nın elden çıkmasının başlangıcı oldu. Bunun yanı sıra imparatorlukların eşitlikleri ile ilgili maddelerle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun ödemesi gereken savaş tazminatları da hazine için büyük bir yük

olarak kaldı.³³ Osmanlı ordusunun Rus ordusu karşısında ağır yenilgiler alması savaşın sonucunda görülen en açık olgu olarak kendisini 18. yüzyılın sonlarında başlatılan reform programlarında kendisini dayatacağı.

Askeri alanda Küçük Kaynarca ve Yaş Antlaşmaları ile biten süreç Osmanlı ordusunun özellikle Rusya karşısında ne denli geri kaldığını ortaya koydu. Nitekim ileride bahsedileceği gibi III. Selim döneminde başlatılacak olan reform planlarının ilk hedefi ordu oldu.

Osmanlı ve Rusya imparatorlukları arasında bunlar yaşanırken, Avrupa daha önce yaşamadığı bir değişim sürecinden geçiyordu. 1789 yılında patlak veren Fransız Devrimi Avrupa'daki dengeleri sarstı ve ilkeleri itibarıyla Avrupa devletlerini rahatsız etti. Askeri olarak Rusya'nın dikkatinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan Avrupa'ya doğru yönelmesini sağlaması bir yana, özellikle Balkanlarda başlayacak olan milliyetçi hareketleri anlamamız açısından ilk olarak Fransız Devrimi'nin incelenmesi yerinde olacaktır.

1. Siyasal Değişimler

a. Fransız Devrimi'nin Etkileri

Fransız Devrimi'nin 1789 tarihinde patlak vermesi Osmanlı İmparatorluğu üzerinde milliyetçilik hareketlerinin başlamasında önemli etkiler yapmıştır. Nitekim ilk etki 1820'li yıllarda başlayan Yunan milliyetçi hareketinde kendisini göstermeye başlayacaktır. Bu etkilerin olmasının sebebi aslında Fransa ile yüzyılın sonunda yaşanan savaşlar ve diplomatik ilişkiler olmuştur. Fransız Devrimi düşünceleri 19. yüzyılın

³³Johann Wilhelm Zinkeisen, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Nilüfer Epeçeli, C: 5, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2011, s.671-673.

ortalarına doğru gayrimüslim kesimi etkilemeye başlamış, Müslüman kesim içindeki etkisi ise 1850'lerden sonra başlamıştır.³⁴

Bernard Lewis Osmanlı İmparatorluğu'nu etkileyen ilk fikir akımının Fransız Devrimi oluşunu belirtmektedir.³⁵ Bu noktada Avrupa'nın tamamını bile etkileyen kaç tane fikir akımı olduğunu vurgulamak yerinde olacaktır. Osmanlı'nın etkilendiğini gösteren dönem dönem kendini yenileyen yenileşme hareketleri midir? Eğer öyleyse bu Fransız Devrimi'nin özgün etkisi değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş alanında yenilmesinin verdiği tepkidir ve bu zaman zaman tekrarlanmıştır. Dolayısı anlamı tarihin yapısına aykırı olsa da yine de şu soruyu sormak gerekiyor: Eğer Fransız Devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı karşısında gerileyişinin açık olduğu bir dönemine denk gelmeseydi yine de en azından başlangıçta imparatorluğun içindeki gayri müslimleri etkileyecek miydi? Soruyu daha da özelleştirsek: Eğer Fransız Devrimi 16. yüzyıl boyunca herhangi bir tarihte olsaydı, bu kadar etkili olabilir miydi? O zaman Fransız Devrimi Osmanlı İmparatorluğu bir yana dünyayı bu kadar etkileyen bir fikir akımı olmayı nasıl başarmıştı?

Fransız Devrimi'nin fikirsel yönü Mehmet Ali Ağaoğulları'na göre birey ve devlet ilişkisini belirlemede etkili olmuştur. Birey devlet tarafından hem korunması, hem de zapt edilmesi gereken “şey” olarak görülmüştür. Temel amacı bireyin mutluluğudur ve bunun sağlanabileceği bir toplum yapısıdır.³⁶ Fransız Devrimi'nin etkileyciliğini mümkün kılan fikirsel yönü mü olmuştur yoksa tarihsel süreç içerisinde Fransa'nın oynadığı etkin role mi bağlıdır?

³⁴Şerif Mardin, “*Fransız Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkisi*”, **İstanbul Üniversitesi İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi**, C: 10, S: 1-3, 1989, s. 57.

³⁵Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev: Boğaç Babür Turna, 6. Baskı, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2013, s.57.

³⁶Mehmet Ali Ağaoğulları, “*Fransız Devrimi'nde Birey-Devlet İlişkisi (1789-1794)*”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C: 44, S: 3, 1989, s. 195-196.

Fransız Devrimi'nin fikirsel akımı dünyayı temelden etkilemiştir. Fakat bu temelden etkilenişin devrimin hemen sonrasında olmadığı da aşikârdır. Avrupa'da bile etkilerinin Napolyon savaşlarına bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Napolyon'un 1803 yılında başlayan 1815'te Waterloo yenilgisine kadar olan süreçte Avrupa'da Fransız orduları üstünlük kazanmış, var olan imparatorlukların topraklarını ele geçirmiş ve istila etmiştir.³⁷ Bu yıllar arasında ulusal temele ve yurttaşlık temeline dayanan orduların başarılı olması bir yana, Avrupa için esas etkisi böylesi temellere dayanmış bir ordunun varlığı değil, yarattığı yıkım olmuştur. Bu bağlamda Avrupa'daki etnik unsurlar arasında ulusal bir ordu olmaksızın varlıklarını koruyamayacakları yönünde bir algı gelişmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumlar ve kısmen de Ermeniler Avrupa kültürüne ve orada yaşanan olaylara aşinaydılar. Fakat ilginç bir biçimde bir kaç istisna dışında, imparatorluk sınırları içerisinde Fransız Devrimi'nin etkileri oldukça sınırlı olmuştur.³⁸ Osmanlı İmparatorluğunda ise ileride görüleceği gibi esas etkiler bu fikirlerin Sanayi Devrimi'nin getirdiği üretim değişikliklerinin fikir akımlarının eyleme geçmesinde esas faktör olarak rol oynamasıyla başlamıştır.

Sonuç olarak Fransız Devrimi'nin etkileri Fransız ordularının yarattığı yıkıma bağlı olduğu için ilk aşamada Avrupa ile sınırlı kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan reform hareketleri ise bu devrimin etkileri sonucunda değil, imparatorluğun içinde bulunduğu durum ile ilişkilendirilmelidir. 19. yüzyılın başında temel olgu imparatorluğun geri kalmışlığı ve bu geri kalmışlığın nasıl giderileceği sorunu idi. Yüzyılın sonlarına doğru bu soru imparatorluğun nasıl kurtarılacağı sorusuna dönüşecekti.³⁹ Yani aslında imparatorluğun esas uğraştığı sorun milliyetçilik hareketi

³⁷George Rude, **Fransız Devrimi**, 2. Baskı, İstanbul, İletişim yayınları, 2015, s. 217.

³⁸Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 88.

³⁹Raymond Kevorkian, **Ermeni Soykırımı**, Çev: Ayşen Ekmekçi, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.22-23.

değil, devletin içinde bulunduğu ve Avrupa karşısında yaşadığı geri kalmışlığın telafisi idi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan değişim süreci ekonomik, sosyal ve siyasi alanda sürekli birbirini etkileyen olayların yaşanmasına sahne olmuştur. İmparatorlukta Fransız Devrimi'nin etkileri zaman içerisinde bu olayların bir araya geldiğinde oluşturduğu karmaşık yapıya göre artmış ve sonuçta belli unsurların içerisinde başlayan milliyetçilik hareketlerine sebep olmuştur.

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Napolyon ordularının Avrupa'da neden olduğu yıkım göz önüne alındığında etnik ve kültürel olarak varlıklarını Avusturya, Rusya ve Osmanlı İmparatorlukları içerisinde sürdüren halkların kendi devletlerini oluşturmaları yönünde bir eğilime kapılmaları kaçınılmaz oldu. Nitekim yurttaşlık üzerine kurulu orduların bu savaşlarda başarılı olması da bu durumu tescilliyordu. Coğrafi yakınlık açısından da Balkanlar bu fikirlerden en çabuk etkilenen bölge oldu ve 19. yüzyılın başında ilk olarak Sırp'ların ve sonrasında da Yunanlıların Mora'da başlattığı isyanlar Osmanlı İmparatorluğu'nu en çok uğraştıran meseleler haline geldi. Uluslararası alanda yaşanan gelişmelerin imparatorluğun iç yapısına etkileri bunlar oldu. Diğer yandan da, devletin yüzyılın başından itibaren hız verdiği yenileşme hareketi eski unsurların muhalefeti ile karşılaşacak ve bu iki çekişme devletin mali ve toplumsal alanlarında da kendisini sürekli gösterecektir. Bu bağlamda yüzyılın başında II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışı, Mehmet Ali Paşa isyanı, mali tağşişler, vergilerin merkezileştirilmesi gibi politikalar sürekli biri diğerine sebep olacak şekilde ilerlemiş ve yenileşme hareketinin ilerlemesini sekteye uğratabilecek olaylara sebep olmuştur.

b. II. Mahmud ve Merkezileştirme Politikası

III.Selim ile başlayan reform hareketleri ulema ve Yeniçeri Ocağı'nın muhalefeti nedeniyle yavaş ilerlemiş ve en sonunda sekteye uğramıştır. Nitekim 1793 yılında Nizam-ı Cedid adıyla bilinen bir takım reform kanunları uygulamaya konulmuştur. Bu reformun en önemli ayağı devletin askeri kanadının Avrupa tarzında bir yenileştirmeye tabi tutulmasıdır. Fakat bunun ötesinde reformların kapsamında devletin eyaletlerde kontrolün sağlaması, vergilendirme ve başka konuları içeren mali ve idari kanunların oluşturulması planlandı. Askeri kanadın bu kadar incelenmesinin ve yönetim tarafından bu kadar önem verilmesinin sebebi Osmanlı'nın yönetim anlayışında olan hususu dile getiriyordu ki, bu husus devletin askeri olarak ilerlemesinin devletin ilerlemesi anlamına gelmesinden başka bir şey değildi.⁴⁰ Reformların öncelikli olarak orduda uygulanmasının bir diğer nedeni de Küçük Kaynarca ve Yaş Antlaşmaları ile biten Osmanlı-Rus savaşlarının sonucunda ordunun içinde bulunduğu geri kalmışlığın anlaşılması oldu.

Reformların askeri alanda yapılması III.Selim'in kararı ile olmuştu. Zira 18. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun karşısındaki en önemli meseleler askeri reform ve âdem-i merkeziyet politikaları sonucunda taşrada gücü artmış bulunan ayanların gücünün kırılmasıydı. Mantıksal olarak askeri reform meselesi öncelikli olarak ele alındı.⁴¹

Bu reform hareketlerini daha iyi örgütlemek ve devletin zayıflamasından doğan nedenlerden dolayı bu reform paketi çerçevesinde 1793 yılında ve devamında İngiltere başta olmak üzere Avrupa'nın güçlü devletleri nezdinde elçilikler açılmıştır. Bu elçiliklere atanan insanlar olmasa bile yanlarında görevli olarak götürdükleri insanlar

⁴⁰Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.82.

⁴¹Sina Akşin, **1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, ed: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, 2. Baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.136-138.

zaman içinde bürokrasi içinde görevler olarak Batı kültürünün her yönüyle benimsenmesini savunan bir grup oluşturdular.⁴²

Reformların en önemli kısmını oluşturan askeri alanda yeni oluşturulacak olan ordunun finansmanı III.Selim'in karşısındaki en önemli mesele olmuştur. Nitekim bu masrafları karşılamak için halktan yeni vergiler alınmaya başlanmıştır.Klasik düzenin unsuru olan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmaması aslında eski vergilerin de kaldırılmaması anlamına geliyordu. Bu da halk içerisinde ciddi tepkilerin oluşmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin reform hareketlerinde III.Selim döneminin önemi büyük olsa da eski ve yeni düzenin bir arada toplumsal olarak varlıklarını sürdürememesi sonucunda 1807 yılında Kabakçı Mustafa isyanı ile tahttan indirilmiştir. Bu dönemden çıkardığı derslerle birlikte II. Mahmud reform hareketlerine başka bir boyut kazandıracaktır.⁴³

III.Selim'in başlattığı reform hareketinin tam olarak yerleşmemesinin sebepleri arasında muhalefet gruplarının – ki bunlar esas olarak ulema ve yeniçerilerdi – karşı çıkmaları önemli bir rol oynar. Bununla birlikte reform hareketlerinin hızla devam etmemesinin en önemli sebebi olarak III. Selim'in muhalefet karşısında dirayetli bir tutum gösterememiş olması gösterilebilir.⁴⁴

Bu dirayetli tutumun gösterilememesi bir yana aslında Avrupa'daki gelişim hakkında bilgi sahibi olmanın da eksikliğinin yaşandığı ortadadır. Nitekim Avrupa'nın 18. yüzyıl boyunca askeri alanda kaydettiği gelişmeler bir yana, sosyo-ekonomik olarak da değişimler kendisini dayatıyordu. Sosyo-ekonomik olarak gelişmenin bir sonucu olarak askeri alandaki yenilikler mali açıdan karşılandı ve bu da Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu karşısındaki üstünlüğünün temelini teşkil etti. Bu nedendir ki, III.Selim reform uygulamalarında Avrupa'nın bu üstünlüğünün detaylarını incelemiş ve kendi

⁴²Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.86-87.

⁴³Uğur Ünal, "*İdari ve Sosyal Alanlarda Nizam-ı Cedid Çabaları*", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S: 14, 2003, s. 289.

⁴⁴Akşin, **1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, s.138-139.

devletinde uygulamaya çalışmıştır. Gözden kaçırılan nokta ise sosyo-ekonomik gelişmeler olmuştur.

II.Mahmud dönemi 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun otokrasi altında modernleşmesini temsil etti ki, bu 18. yüzyılda Rusya'nın yaşadığı dönemle özdeş oldu. Nasıl ki, Çar Petro eski ordunun yerine Nizam-ı Cedid anlamına gelen bir ordu kurdu, aynı şekilde II. Mahmud'un eski orduyu lağvetmesi ve yeni ordu kurması ilk hamlelerden birisi oldu.⁴⁵

II.Mahmud'un saltanatının başlaması bile Osmanlı soyunu devam ettirecek başka bir varisin olmamasına bağlı oldu. Bu nedenle II. Mahmud iktidarının ilk 15 yılını kendi otoritesini oluşturmak için harcadı. İlk olarak devlet içinde önemli görevlere kendisini destekleyecek kişileri atamaya işe başladı. Bunun yanı sıra Anadolu'da ve Rumeli'nde yerel iktidar sahibi ayanların boyun eğdirilmesi gerekiyordu ki 1812-1817 yılları arasında bu kısmen başarıldı.⁴⁶ İlk 15 yılın merkezi otoritenin sağlanmasına harcanmasından sonra askeri alanda reformların tekrar başlanması sürecinin önündeki en büyük engel 1821 yılında başlayan Rum isyanı oldu.

c. Mehmet Ali Paşa ve Mısır Sorunu

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır üzerinde hâkimiyet kurmasının başlangıcı olarak Yunan isyanını incelememiz gerekmektedir. Yunan isyanı 3 neden dolayı özellikle Kürtler ve Araplar tarafından başlatılan isyanlardan daha önemli bir konuma geldi. İlk olarak Rum cemaati Osmanlı İmparatorluğu'ndan ekonomik ve diplomatik ilişkilerin yürütülmesinde çok önemli bir konuma sahipti. İkincisi, isyan başından beri bağımsızlığı hedefliyordu ki, bu da başka unsurlarına örnek olması açısından

⁴⁵İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**,3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.40-41.

⁴⁶Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev: Yasemin Saner Gönen, 18. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 51.

tehlikeliydi. Son olarak da, uluslararası alanda birçok devletin bu meseleye dâhil olması Yunan isyanını diğer isyanlardan farklı bir noktaya getirdi.⁴⁷

1821 yılında Mora’da başlayan isyanlar karşısında II. Mahmud Mısır valisi Mehmet Ali Paşa’dan yardım istedi. Mehmet Ali Paşa’nın yönetiminde düzen ve teknoloji anlamında yenilenmiş bir ordu ve donanma vardı. Girit ve Mora valiliklerinin kendisine verilmesi karşılığında isyan başarıyla bastırılmıştır. Fakat Avrupalı devletlerin meseleye karışmasıyla birlikte 1827 yılında Navarin’de Osmanlı donanması yenilmiş ve yakılmıştır. Akabinde Rusya’nın da Osmanlı’ya savaş ilan etmesiyle birlikte savaş sonrasında Edirne antlaşması imzalanmış ve Yunan bağımsızlığı elde edilmiştir.⁴⁸

Bu sürecin en önemli etkisi aslında Yunan bağımsızlığı değildir. Nitekim kaybedilen toprak parçası sadece Mora bölgesi ile sınırlıdır. Bu sürecin en önemli etkisi aslında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’nın Osmanlı Devleti’ne karşı hareket etmeye başlamasında görülmektedir. Nitekim Yunan isyanında kuvvetleri önemli bir yıkıma maruz kalmış olan ve hiç bir kazanç elde edemeyen Mehmet Ali Paşa Fransa ile münasebetlerini geliştirecektir. Bu isyanla birlikte ilk defa Osmanlı yönetimi bir isyanı bastırmak için bir valisinden yardım istiyordu. Bu yardım isteğine cevap verilirken akabinde çıkarlarının karşılanmadığını gören Mehmet Ali Paşa 1830’lu yıllar boyunca Osmanlı yönetimi ile bir savaşa girmiştir. Fakat büyük güçlerin henüz Osmanlı imparatorluğunu paylaşmaya hazır olmaması yüzünden Osmanlı yönetiminden yana bir tavır takınılmıştır.⁴⁹

Nihayetinde Mısır meselesi Avusturya, Prusya, İngiltere ve Osmanlı arasında Londra’da yapılan bir görüşmede nihayete bağlanmıştır. Sonuçları açısından bakacak olursak, Mısır meselesi Balta Limanı Antlaşması ve Tanzimat fermanına giden yolda

⁴⁷Zurcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, s.53.

⁴⁸Mehmet Kocaoğlu, “*Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)*”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**,S: 6, 1995, s.196-197.

⁴⁹Hüner Tuncer, **Osmanlı Devleti ve Büyük Güçler (1815-1878)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2009, s. 46-49.

önemli katkılar sağlamıştır. Balta Limanı Antlaşması imparatorluğun ekonomik durumunu zora sokan bir antlaşma iken, Tanzimat Fermanı devletin yapısını dönüştürme bağlamında önemli bir adım olmuş ve yenileşme hareketlerine başka bir boyut kazandırmıştır.⁵⁰

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır üzerinde sağladığı hâkimiyet ve Osmanlı yönetimine karşı savaşlarda gösterdiği başarılar, Osmanlı yöneticilerini Rusya'dan ve İngiltere'den yardım istemek zorunda bıraktı. Özellikle 1838 yılında Balta Limanı Antlaşması ile Osmanlı iç pazarı İngiltere'ye feda ediliyordu. Bunun dolaylı etkisi Mısır üzerinde de görüldü. Merkantalist bir politika ile imparatorluk merkezinin ulaşamadığı bir gelişme seviyesine ulaşan Mısır'ın gelişmesi de bu antlaşma ile yavaşlamıştır. Rusya'dan yardım istenmesi ise 1833 tarihli Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın imzalanmasına neden olmuş, 1841 yılında Boğazlar Antlaşması'na ve en nihayetinde Boğazlar Avrupa devletlerinin ortak kontrolü altına girdiği Paris Antlaşması'na giden yolu açmıştır.⁵¹

d. Tanzimat Fermanı'nın İlanı

Kelime anlamı olarak “düzenleme”, “nizamlama” anlamına gelen Tanzimat 3 Kasım 1939 tarihinde ilan edilmesi itibarıyla, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde iktisadi, siyasi ve toplumsal olarak topyekûn bir değişmeyi ifade eder.⁵² Tanzimat dönemine Babıali asrı denmiştir ve bu bürokrasinin güçlendirilip, egemenliğin merkezileştirildiği bir dönemi ifade eder.⁵³ 17. yüzyılın sonlarından itibaren devletin içinde bulunduğu bozulma ve gerileme dönemini durdurmak ve yeniden yapılanmak için mal, can ve

⁵⁰İbrahim Durhan, “1838 Tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Sonuçları”, **Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C: 6, S: 1, 2002, s. 82.

⁵¹Akşin, **1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, s.142.

⁵²Mehmet Aktel, “*Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması*”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, S: 3, 1998, s. 177-178.

⁵³Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 90.

namus emniyeti, vergi adaleti ve askerlik hizmeti konusunda düzenleme getirmekle ilgili yapılacak olan işlerin onayı bu fermanla verilmiştir.⁵⁴

İçeriği bakımından toplumsal olarak gayrimüslimlerin rahatsızlıklarını gidermek için bir çözüm olarak düşünülen bu hususlar imparatorluğun farklı kesimlerinde değişik yorumlara ve tepkilere sebep olmuştur. Tanzimat ve Islahat fermanlarının en önemli noktası bütün Osmanlı tebaasının aynı statüye sahip olmasıydı ve bu o dönem için Avrupa devletlerinin istediği birşeydi. Bunun vurgulanması Osmanlı İmparatorluğu'nun reformcu devlet adamlarının devleti kurtarmak için elzem gördükleri bir noktaydı.⁵⁵ Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman tebaası da bu fermana büyük ölçüde tepki göstermiştir. Fermanın ilanının ardından camilerde ferilen vaazlarda fermanın aslında bir anlamı olmadığını ve şeriatın esas alınarak Müslümanların daha üstün olduğunun vurgulanması dikkate değer noktalardır.⁵⁶

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra her kaza ve sancak beyliklerine fermanlar yollanmış ve halkın bunu yanlış anlamaması yönünde bir izaha girişilmesinden bahsedilmişti. Fakat çeşitli sınıflardan kişiler bunu kendi anlayışlarına göre yorumlamıştır. Halk ise gayrimüslimlerin müslümanlarla eşit tutulmasını kesinlikle kabul edememiştir. Tanzimat gayrimüslim tebaanın haklarını arayışı konusunda yeni bir dönemin kapısını açıyordu. Diğer yandan ferman ulemanın toplumsal alandaki etkisini yıpratırken toplum artık geriye dönmeyecek bir fikir cereyanına kapıldı.⁵⁷

Tanzimat fermanı Rumeli'nde genellikle gayrimüslim tebaanın kendi çıkarlarını ve ulusal diyebileceğimiz hareketlerinin temelini teşkil etmişse de, Anadolu'da fermana karşı olan ulema sınıfının ve vergilendirme politikasının değişmesinden dolayı memnun

⁵⁴ Aktel, "Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması", s. 178.

⁵⁵ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 93-94.

⁵⁶ Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)**, Çev: Osman Akınhay, Ankara, Papirüs Yayınları, 1997, s.117.

⁵⁷ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi**, 2. Baskı, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1996, s.361-362.

olmayan kesimlerin muhalefeti ile karşılaşmış ve sonuç olarak da imparatorluğun tamamında fermanın çıkarılış amacına hizmet edememiştir.⁵⁸

Tanzimat Fermanı içeriği bakımından gayrimüslimlerle müslüman tebaa arasında bir eşitlik vurgusu yapması itibarile İslami hukuk kurallarının dışına çıkmaktaydı. Tepkiler bakımından gayrimüslimleri 2 kısma ayırmak mümkün olacaktır: Ulusal hareketlerin içinde bulunanların bir hoşnutsuzluğu sözkonusudur. Bu hareketlerin içinde bulunmayan kısımların ise büyük bir sevincine sebep olmuştur. Müslümanlar ise bu fermanla birlikte kendilerinin aşağılandıklarını düşünmüşlerdir. Belirli sancaklardaki valilerin fermana uymaması ise bu tepkilerin bir sonucuydu.

Tanzimat fermanı devletin içinde bulunduğu duruma yeniliklerle çözüm bulma sürecini başlatması bakımından önemli olsa da, reformcu devlet adamlarının en büyük eksikliği Osmanlı uluslarının bu ihtilal hareketlerinin altında yatan sebebi yeterince anlayamamış olmasıydı.⁵⁹

II. Mahmud döneminde başlatılan ve toplumsal olarak yurttaşlık fikrinin aşılmasını ve gayrimüslimlerin devlete olan bağlılığını amaçlamış olsa da sonuçları ve sonrasında yürürlüğe konulan uygulamalarla birlikte gayrimüslimlerin farklarını daha da ortaya koyması itibarıyla Tanzimat Fermanı yönetim anlayışına yepyeni bir boyut kazandırmıştır. Bir yandan bütün Osmanlı tebaasını eşit kılarken, diğer yandan ileride bahsedileceği gibi, gayrimüslimlerin yönetilmesi için yeni ve eski kurumların varlığının devlet tarafından tekrar tanınması yurttaşlık fikrinin önünde temel engel oldu. Müslümanların da bu fermana verdikleri tepkinin olumsuz olması gayrimüslimlerin varlıklarının iyice belirginleşmesine sebep olmuştur. Bu bakımdan ilan edilişindeki içeriği unsurların bir arada tutulmasını sağlayacak türden ifadelerle dolu olsa da

⁵⁸İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi**, s.382-383.

⁵⁹Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.87.

sonrasındaki uygulamaları gayrimüslim unsurların hareketlenmelerinde önemli rol oynadı.

e. Islahat Fermanı'nın İlanı

Islahat Fermanı içeriği bakımından Tanzimat Fermanı'ndan çok farklı olmamakla birlikte bir yandan Kırım Savaşı'nın hemen ardından toplanan Paris Konferansı'nda imparatorluğun elini güçlendiremeye yönelik bir amaçla çıkarılmıştır.

Kırım Savaşı'nın başlamasında en önemli etken kuşkusuz 1848 Devrimlerinde rol oynamış kimi Avrupalı sığınmacıların Osmanlı İmparatorluğu'na sığınması olmuştur. Bu konuda asi olarak nitelendirilen bu kişilerin kendisine iade edilmesini talep eden Rusya olumlu bir cevap alamamıştır. Akabinde Rusya Boğdan topraklarını işgal etmiştir. Diğer yandan Fransa Kudüs'teki kiliselerin onarım hakkının kendisine verilmesini talep etmiştir. Konunun komisyon tarafından ele alınması sonucunda ise Rusya alınan kararlardan memnun olmadı. Sonuç olarak Kırım savaşı başlamış oldu.⁶⁰

Kırım Savaşı başlamadan önce Avusturya'nın çağrısı üzerine Viyana'da toplanan devletler Rusya'nın Boğdan ve Eflak bölgelerini boşaltmasını ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan azınlıklar hakkında ıslahat yapılmasını öneriyordu. Bu ıslahatlar içinde azınlıkların memur olabilmeleri, mahkemelerde Müslümanlarla eşit haklara sahip olmaları ve Tanzimat Fermanı'nda bahsedilen hususların tekrarından ibaret idi. Nitekim Kırım Savaşı bittikten sonra ilan edilen Islahat Fermanı'nda bu hususların hepsi yer almıştır. Savaşta ise İngiltere ve Fransa Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemiş ve sonuçta Rusya yenilmiştir.⁶¹

⁶⁰Erdoğan Keleş, “Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S: 23, 2008, s. 160.

⁶¹Gazi Erdem, “İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahât Fermânı'na Yeniden Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: 51, S: 1, 2010, s. 330-331.

Islahat ve Tanzimat Fermanları imzalanma sebepleri, içerikleri ve amaçları açısından benzerlikler ve farklılıklar taşımıştır. Bunların ötesinde bu iki ferman Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu zor durumu ortaya koymuş ve reform hareketlerinin önemli yapı taşlarından olmuştur.

f. 1876 Kanun-i Esasi'nin İlanı

Sultan V. Murad'ın 3 aylık saltanat döneminden sonra yerine II. Abdülhamid getirilmiştir. Tahta çıktığında Sırbistan ve Karadağ'ın özerklik meselesi ve azınlıklara yönelik reformların yapılması konusunda yapılması gereken eylemlerin konuşulacağı bir konferans planlanmaktaydı. Nitekim 23 Aralık 1876 tarihinde tam da konferansın başladığı gün kutlamaların yapıldığının göstergesi olarak toplar atılır. Konferansa toplananlara Anayasa'nın ilan edildiği bildirilir. Bu ilanın konferansın başlangıç gününde bildirilmesinin sebebi hiç kuşkusuz konferansın toplanma amaçlarının ortadan kaldırılmasıydı ki, bunda başarılı olunur. 1 ay süren bir zaman zarfından sonra hiçbir sonuç alınamayınca temsilciler başkenti terk etmişler. Anayasa'nın ilanına uygun olarak seçimler yapılır ve de Meclis toplanır. Şüphesiz meclisin karşısındaki en önemli mesele Rusya'yla kapıda olan savaştır.⁶²

1876 tarihli Kanuni Esasi'nin ilanının iç ve dış sebepleri mevcuttur. İç sebeplerin en önemlisi 1865 yılında kurulmuş olan “Yeni Osmanlılar” cemiyetinin baskılarıdır. Nitekim devletin içinde bulunduğu dağılma sürecinin durdurulması ve sosyal ve ekonomik yapıda hat safhaya ulaşmış olan bozuklukların düzeltilmesini isteyen bu cemiyetin esas çabası imparatorluğun dağılmasını önlemektir. Dış sebepler olarak imparatorluğun Avrupa devletlerine olan borçlarını, Balkan devletlerinin ayrılıkçı isteklerini ve en önemlisi Rusya'nın sürekli olarak Balkanlarda oluşturduğu tehdidi göstermek mümkündür. İçeriği bakımından devletin yapısını, yönetim şeklini,

⁶²Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul, Adam yayınları, C: 2, 1995, s.134-137.

vatandaşların temel hak ve yükümlülüklerini, memuriyet haklarını ve devlet organlarının işleyiş biçimini kapsaması ile Tanzimat ve Islahat fermanlarından tamamen farklı olan bu belge ile devletin artık yönetsel ve toplumsal olarak yeni bir döneme girdiğini belirtmekteydi.⁶³

Tanzimat Fermanı Osmanlı İmparatorluğu için bir yandan gayrimüslim tebaanın ulusçu akımlarının önüne geçme, diğer yandan Avrupa devletlerinin müdahalesinin engellenmesi yolunda bir araç olarak düşünülmüş olsa da istenilen sonuçları vermemiştir. Daha doğrusu Tanzimat Fermanı'nın Avrupa'da 1789 Fransız Devrimi ile başlayan süreçte neler olduğunu yanlış anlamaktan kaynaklanmaktadır.

Fransız Devrimi'nin akabinde Napolyon savaşlarının Avrupa'nın bütün devletlerini ve imparatorluklarını sarsması ve bu işgaller ve savaşlar karşısında Avrupa'nın irili ufaklı bütün devletlerini çaresiz bırakması bu devletlerde yeni bir durumun oluşmasına sebebiyet verdi. Bu durum bu devletlerin kendi vatandaşlarından oluşan düzenli ve daimi orduların var olmasını zorunlu kılıyordu. Elbette düzenli ve daimi ordu devletin vergilendirmede, yönetimde ve belki de en önemlisi ulaşımın standartlaşması ve geliştirilmesi olgusuna dayanmaktadır. Düzenli ve daimi orduların bulundurulması süreci vergilendirmede bir standardın getirilmesini zorunlu kılar. Bu standardın oluşturulması için öncelikle toplumun homojenleştirilmesi gerekir. Akabinde ülkenin her yanında etkin bir şekilde çalışacak devlet kurumlarının ve merkezi otoritenin varlığını gerektirir. Sırasıyla hukukun standartlaştırılması gerekir. Devletin arazisinin ulaşım yolları(demiryolları, karayolları) ile birbirine bağlanması bu standartlaşma için gerekli koşullardan birisidir.

Bu standartlaşmanın sağlanması için örnek alınacak kurumlar ancak bu standartlaşmayı sağlamış olan ülkeler esas alınarak yapılabilecekti. Özellikle Napolyon

⁶³Müzehher Yamaç, "İlk Anayasa (1876 Kanun-i Esasisi)", **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, C: 3, S: 5, 2014, s. 57-61.

savaşlarından sonra modernitenin kurumlarının Orta Avrupa'dan başlayarak dünyanın her yerine yayılmasının ardında bu olgu yatar. Akabinde patlak veren Sanayi Devrimi ve sömürgecilik hareketinin emperyalizme dönüşmesi ile birlikte bu kurumların en azından Avrupa dışında olan devletlerce örnek alınmasının önünde bir engel teşkil etmiştir.

Emperyalizm sömürgecilikten sermaye ihracının ve sömürgeleştirilen yerlerin toplumsal yapısını bozması ile ayrılır. Böyle bir durum söz konusu olduğunda ise bu kurumların yayılımının önünde bir engel oluşur. Diğer yandan tam bu aşamada milliyetçiliğin söylem olarak kullanılması süreci başladığı söylenebilir. Bu söylem milliyetçiliğin sosyo-ekonomik koşullarından yoksun olduğu için din ve kültür gibi feodalitenin birtakım unsurlarında dayanmak durumunda kalacaktır. Bu söylem sömürgelerde ortaya çıktığı anda sömürgeci devletler de aynı söylemi kullanmaya başlamıştır. Sonuç olarak sömürgeci devletlerde bu söylem her zaman sağlıklı olmuş ve milliyetçilik söyleminin unsurlarını yansıtmıştır. Diğer yandan, sömürge devletlerde ise feodalitenin kimi unsurları milliyetçiliği bulanık hale getirmiştir ki, bunun sonucu olarak milliyetçiliğin ne olduğu sorusu net bir cevap kazanamamıştır.⁶⁴

Fransız Devrimi'nden 50 sene sonra ilan edilen ferman ile birlikte önce de belirtildiği gibi azınlıkların ulusçuluk hareketlerini engellemek hedeflenmişti. Fakat Avrupa'da yaşanan değişimin algılanamaması, Tanzimat dönemi diye nitelendirilen dönemde yapılan reformların sadece üst yapı ile sınırlı kalmasına sebep olmuştur. Bu dönemde yapılan reformlar askeri alandan başlamış, bu askeri alanda yapılan reformların mali altyapısını düzenlemek için vergilendirme politikası uygulanmıştır. İzlenen yolların sırasında bir yanlışlık olmuştur. Avrupa devletleri iç pazarlarının güvenliğini sağlayıp, bu yolla elde edilen vergilerle yenilenmiş ordular kurma yolunu

⁶⁴Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli*, s. 20-21.

tutmuşken Osmanlı İmparatorluğu'nun önce orduyu yenileyip sonra vergilendirme politikasında reformlar yapması yanlış bir adım olmuştur.

Fermanın ilanı ileride bahsedileceği gibi Osmanlılık fikrinin oturtulması ve bununla da azınlıkların ulusal bilinçlerinin ortaya çıkmasının önüne geçmeyi hedeflemiştir. Bu ulusal hareketlerin önüne geçmenin temel nedeni olarak ise bir fermanın düşünülmüş olması aslında Fransız Devrimi'nin yanlış anlaşılmasından kaynaklıdır. Diğer yandan söz konusu olan durum Osmanlı İmparatorluğu'nun bilgi açısından yetersizliğidir. Avrupa'da yaşanan olaylar hakkında detaylı bilgi sahibi olmayışları Osmanlı yöneticilerini duruma kendi bilgileri dâhilinde bir çözüm getirmek zorunda bırakmıştır.

2. Ekonomik Değişimler

Siyasi Açıdan 19. yüzyılın en önemli olayları 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ve 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ve 1876 Kanun-i Esasi olabilir, ama ekonomik açıdan toplumsal üretimi en çok etkileyen olay 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıdır. Devletten maaş alan ve loncaların içinde önemli bir konuma sahip olan yeniçerilerin mensubu bulunduğu ocağın kaldırılması loncaların üretimlerinin aksamasına yol açtı ve ticarete liberalizm etkisi görülmeye başlandı. Akabinde 1938 de İngiltere ile imzalanan Balta Limanı anlaşması ile de devlet inhisarlarına darbe vurdu ve Avrupa ile ticarete mevcut olan birçok engeli ortadan kaldırdı.

Aslında 19. yüzyıl boyunca Osmanlı'da yaşanan olay himayeci politika taraftarları ile serbest ticaret politikasını benimseyenler arasındaki çekişmeydi. Devletin politikasının da bu dönemde bu iki grup arasındaki çekişmeden etkilendiği görülmektedir. Sonuç itibarıyla bu iki grup arasında süren gerilimler devletin ekonomik açıdan yönetilmesini zorlaştırmıştır. En nihayetinde bu çekişmenin bir sonucu olarak

1881 yılında Düyun-u Umumiye'nin kurulması gerçekleşti. Bu kurum sayesinde Osmanlı iflastan kurtuluyordu. Avrupa'dan yeni borçların daha düşük faizlerle elde edilmesi ekonomiyi rahatlatsa da, içte yaşanan istibdad dönemi bu dönemin kredilerinin verimli kullanılmasının önüne geçmiştir. 1908'deki devrim bile bu çerçevede Avrupa'ya itimat veren bir olaydı. Nitekim devrim özellikle 1900-1908 yılları arasında yaşanan ve ekonominin felç olmasına neden olan genel grevlere ve sosyal huzursuzluklara verilen tepkiydi.⁶⁵

19. yüzyıl Osmanlı ekonomi politikası 4 safhada incelenebilir. İlk dönem 1826'ya kadar himayeci politikaların takip edildiği ve hammaddelerin yerli üretimde kullanıldığı dönem olarak nitelendirilebilir. 1826'dan 1860'ye kadar dış pazarlara açılan ve iç pazarın serbest bırakıldığı dönem ise yerel üreticilerin büyük dönüşüm yaşamaya mecbur bırakıldığı dönemdir. 1860-1908 arası himayeci politikaların takip edildiği dönem dışa bağımlılığın zirveye ulaştığı döneme tekabül eder. Jön Türk İhtilaliyle devam edip I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönem ise siyasal olayların ekonomiye yansımaları gerektirmiştir. Buna müteakip "milli ekonomi" taraftarlarının serbest ticaret taraftarlarına galip geldiğini görüyoruz.⁶⁶

Görüldüğü gibi bu 4 safha aslında imparatorluğun Avrupa karşısında zayıflayışının kabulü ve bu gerilemenin tersine çevrilmesinin arayışlarını yansıtmaktadır. İlk aşamada devlet iç kaynaklarla gelişme modelini uygulamaya çalışmış, sonrasında askeri başarısızlıklar devam edince antlaşmalarla birlikte verilen ekonomik ödünler bu modeli uygulanamaz hale getirmiş ve piyasanın dış üreticilere açılması süreci başlamıştır. Bu dönem ise iç piyasada yıkıcı etkilere sahip olduğundan dolayı yeniden himayeci politikalar uygulanmaya başlamış ve fakat sonuç yine aynı

⁶⁵Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi**,3. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s.222-223.

⁶⁶Halil İnalçık, Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004, s.888.

olmuştur. Nihai noktada ise himayeci politika yanlılarının kendi üstünlüklerini kabul ettirmeleri ortaya çıkmıştır.

Tanzimat Fermanı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa devletleri karşısında hissedilen gerilemeye tepki olarak ortaya koyulduğu bir gerçektir. Diğer yandan bu fermanın ortaya çıkışı devletin iç yapısında, özellikle ekonomik durumunda hissedilen bozulmalara bir tepki olarak hayatiyet bulduğunu söylemek mümkündür. Nitekim reform dönemine başlamak için maliyede önemli değişiklikler yapılmalıydı ki, bu da eski sınıfların ve grupların imtiyazlarını ortadan kaldırılması demektir. Bu bağlamda alınan tedbirler daha II Mahmud'un saltanatının başlarında başlamıştı. Memuriyet sisteminin başlamasıyla artık yerel yöneticilerin ekonomik özerklikleri sonlanmaya başlamış ve vergilerin merkezileştirilmesi başlamıştı. Borçları ödemek için II. Mahmud döneminde çıkarılan sikkeler sistemi işleyemediği için 1844 yılında kaldırıldı. Hazinesinin gelirleri ise bayındırlık işlerinden daha çok maaşların ödenmesine harcanıyordu. Vergilerin merkezileştirilmesi ve yönetimin de bu ölçüde merkezde toplanması Lübnan'da, Arnavutluk'da isyan dalgalarını başlatıyordu. Tanzimat Fermanı aslında "Osmanlıcılık" adı altında imparatorluğun ulus devlet formunda örgütlenmesini de getirdiğinden uzun zamandır özerk yönetim tarzına alışmış olan bölgelerin bunu kabullenmesini zorlaştırıyordu.⁶⁷

Diğer yandan bu sebepler arasında II Mahmud döneminde yapılan ve ekonomik ve sosyal yaşamı felç eden mali taşşiler dönemi gösterilebilir.

1770-1840 döneminde Osmanlı Devleti savaşlar ve ayaklanmalar nedeniyle bütçe açıklarıyla karşılaştığı görülmektedir. Özellikle ticarete 1820'ler ve 1830'lar boyunca oldukça fazla açıklar verilmiştir ve bu açıklar verginin merkezileştirilmesi ve

⁶⁷Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Nilüfer Epçeli, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, C: 5, 2005, s.359-361.

iç borçlanma ile kapatılmaya çalışılmıştır. Diğer yandan da paraların toplanıp değerlerinin düşürülerek yeniden piyasaya sürülmesi isyanlar ve ekonominin içinde bulunduğu durumu bir kısır döngü içine sokmuştur.⁶⁸

Örnek olarak Nizam-ı Cedid ordusundaki asker sayısı yüzyılın başında 2 bin iken 1830'lara doğru 120 bine tırmanmıştır. Bu da hazine için büyük bir yüke dönüşmekte, 18. yüzyılın başlarından 1840'a kadar hazinenin yarısı orduya gitmekte, bu oran savaş dönemlerinde daha da artmaktaydı. Aynı zamanda 18. yüzyılın başlarından 1840 yılına kadar memur maaşlarına ödenen miktarın 2 milyon Venedik dükasından 7 milyon Venedik dükasına çıktığı yapılan araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Tanzimat döneminin başlaması eski sistemin yeni sistemle değiştirilmesi anlamına geldiğinden kaynak açısından oluşan sıkıntıları gidermek için vergi sistemi merkezleştirilmiştir.⁶⁹ Bu yeni sistemin oluşturulması şüphesiz altyapısal olarak bir hazırlık sürecini gerekli kılıyordu. Fakat Babıali ayaklanmalar ve özellikle Mehmet Ali Paşa ve Yunan isyanı ile uğraştığından dolayı bu altyapıyı oluşturmak mümkün olmsmıştır.

a. Mali Tağşişler

Vergilendirme politikasının uygulanamamasının bir diğer sebebi ise mali tağşişler olmuştur. 1808-1844 yılları arasında kuruş olarak bilinen para gümüş içeriğinin yüzde 83 ünü kaybetti. Bu ise paranın örneğin Sterlin karşısındaki durumunu değiştirdi ve paranın 7 katlık bir kayıp yaşaması gerçekleşti. II. Mahmud'un saltanatı döneminde altın paranın içindeki değerli maden miktarının düşüşü yüzde 20 ile sınırlı kaldı. Paranın toplatılıp değerinin düşürülerek sonradan yeniden piyasaya sürülmesi ise zamanla devleti zor duruma sokmuş ve maden sıkıntısı boy göstermiştir. Bu nedenle toplum yavaş yavaş yabancı paralarla alışveriş yapmaya başlamıştır. Bu dönemde yapılan tağşişlerle birlikte piyasada Osmanlı parası olarak geçerliliğini koruyan kuruş, gümüş

⁶⁸Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, s.204.

⁶⁹*Ibid.*, s. 205-206.

içeriğinin yaklaşık olarak yüzde 85'ini kaybetmiştir. Bu politika iç piyasada büyük bir enflasyona sebep olmuştur. Diğer yandan bu paranın örneğin Sterlin karşısındaki durumunu değiştirdi ve 7 katlık bir kayıp olmuştur. Gıda fiyatları ise 1780-1850 döneminde 10 kat artmıştır.⁷⁰

Toplumsal değişimlerin yaşandığı ve özellikle Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu'da savaşlarda yaşattığı yıkımlarla aynı zamanda toplumun ekonomik yaşantısının bu denli değişimi huzursuzlukların artmasına sebep olmuştur.

Tanzimat dönemi ile başlatılan merkezileştirme politikası ekonominin merkeze entegresini sağladığından ekonomik bunalımların da imparatorluğun bütün bölgelerine etkisi kaçınılmaz oluyordu. 19. yüzyılda Avrupa'da egemen olan karşılaştırmalı ekonomi teorileri Osmanlı'nın da ticaret ve yatırımlara açılabilmesi için para değerlerinin korunmasını ve altyapı yatırımlarının artmasını öngörüyordu. 1870'lere kadar süren çift metalli para düzeni ülke piyasalarından daha değerli olan madeni toplayacağı gibi diğer yandan da piyasada en azından bir madeni paranın kalacağını ve onun da değerinin sabitleneceğini sağlamış oluyordu. Tağşiş politikasının bir diğer önemli yan etkisi de iç piyasada enflasyona sebep olması ve Avrupa ile ticareti baltalamasının yanısıra iç piyasalarda Avrupa'nın sikkelerine olan talebi de arttırmasıydı.⁷¹Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını gerekli kılan bir husus da tağşiş yapılmasının önünde yeniçerilerin oluşturduğu muhalefetti.⁷²

Tağşişler döneminin bitmesinin ise bir takım sosyal yansımaları oldu. Tağşiş politikasının en önemli ayağını Darpane-Amire oluşturuyordu. Paraların sürekli olarak

⁷⁰**Ibid.**, s. 208-214.

⁷¹**Ibid.**, s. 222-224.

⁷²**Ibid.**, s.215.

değerinin düşürülmesinde Darpane-i Amire'nin yöneticilerin Ermeni olması da toplumda sürekli bir kızgınlığın oluşmasında bir etken olması önemlidir.⁷³

Tanzimat dönemi içeriği itibarıyla birçok değişiklik meydana getirmeye çalışmıştır. Fakat öncelikle devletin bu reformlara başlayabilmesinin ve devam ettirebilmesinin en önemli unsuru bu reformları uygulamaya koyacak kadroların oluşturulması sürecidir. Nitekim fermanın ilanından sonra bile sistematik bir eğitim düzenine sahip olsa da, düzen reformları uygulamaya koyacak kadroları yetiştirecek durumda değildi.

b. Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı

Öncesindeki girişimler kısmen şartların oluşmamasından kaynaklı olsa da⁷⁴, 1826'da Rumların Misolonki kalesini teslim almalarının ardından II. Mahmud 28 Mayıs'ta bir Hatt-ı Şerif ile birlikde yeni birlikler oluşturulacağını ilan etti. III. Selim'in yaptığı hataları tekrarlamadı ve yeniliğin izahı Yeniçeri Ocağı'nı rahatsız etmeyecek bir şekilde yapıldı. Fakat yine de yeniçerilerin kazan kaldırması ocağın kaldırılışının ilk adımı oldu. III. Selim döneminde olduğunun aksine bu sefer II. Mahmud halk desteğini arkasına alabilmişti. Bu ise yeniliğin izahının detaylı yapılması ve ulemanın da desteğinin alınmış olmasının sonucuydu.

Sonuç olarak 15 Haziran'da ayaklanan yeniçeriler topçu birliği ve ahalinin de desteği ile etkisi hale getirildi ve Yeniçeri Ocağı'na son verildi. Ocağın kaldırılışı yeniliklerin önünün açılmasına sebep olmuştur.⁷⁵

Devletten maaş alan ve loncaların içinde önemli bir konuma sahip olan yeniçerilerin mensubu bulunduğu ocağın kaldırılması loncaların üretimlerinin

⁷³Ibid., s.220-221.

⁷⁴Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.100.

⁷⁵Ibid., s.110-112.

aksamasına yol açtı ve ticarete liberalizm etkisi görülmeye başlandı. Akabinde 1938 de İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Anlaşması ile de devlet inhisarlarına darbe vurdu ve Avrupa ile ticarete mevcut olan birçok engeli ortadan kaldırdı.⁷⁶

Yeniçeri Ocağı sadece askeri niteliği olan bir kurum değildi. Devlet kademesinde yer alacak insanların yetiştirilmesi hasebiyle de Osmanlı bürokrasisinde önemli bir yere sahipti. Bunun yanısıra itfaiye, şehirlerdeki emniyeti sağlama, kalelerin muhafızlığının yanısıra savaşlarda esas gücü oluşturmuşlardır. 18. yüzyıl ile birlikte yeniçeriliğin nizamı artık I.Murat devrindekinden oldukça farklılaşmaya başlamış ve bu da askeri başarısızlıklardan şehirdeki emniyetin ve ahalinin refahının talan edilmesine kadar bir takım sonuçlar doğurmuştur.⁷⁷

Yeniçeri Ocağı yönetim bağlamında devletin içinde var olan gayrimüslimlerin devlet teşkilatında görev almalarının bir aracıydı. Aynı zamanda maaş olan ve kriz zamanlarında sübvansiyon olarak nitelendirebileceğimiz devlet tarafından ödenen ulufeleri ise kriz zamanlarında, loncalarda ve ticarete örgütlenmiş olan yeniçeriler için önemli bir gelir kaynağı idi. Bu kaynağın ortadan kalkması ise üretici güçler üzerinde büyük bir yıkıma sebep olmuştur. Herşeyin ötesinde yeniçerilik yapmış olanların kovuşturmaya tabi tutulması ve ölümle cezalandırılması ise üretim alanında büyük bir boşluğa sebep olmuştur. Avrupa'nın üretim alanının yaşadığı yenilikler de düşünülüğünde imparatorluğun rekabet açısından önemli bir unsur yok edilmiş oluyordu.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının en önemli etkisi askeri alanda görülmeye başlanacaktır. Bunun etkileri ise Mehmet Ali Paşa'nın Mısır üzerinde iktidar kurmasını izleyen dönemde kendisini gösterecektir.

⁷⁶Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi**, s.222.

⁷⁷Hamiyet Sezer, "*Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı'nın Taşradaki Yansıması*", **Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C:19, S: 30, 1998, s. 215-217.

c. 1838 Osmanlı İngiliz Ticaret Anlaşması

Bu bağlamda anlaşmanın içeriğini incelemeyen önce anlaşmanın imzalanmasının sebeplerini 2 kısma ayırmak mümkündür: iç ve dış sebepler. Dış sebepler olarak niteleyebileceğimiz olayların başında Fransız Devrimi'nin neden olduğu ulusal hareketlenmeler gelmektedir. İç sebepler olarak da Mısır Sorunu'nu ve mali tağşişlerin getirdiği zararlardır.⁷⁸

Bu anlaşma ile birlikte Osmanlı-İngiliz ticaretinde yeni bir dönem başlamıştır. Osmanlı-İngiliz ticaretinde vergilendirme politikasının uygulanması yeni bir olgu değildir. Nitekim 1806 yılında gümrük vergilerinin yüzde 3 olarak belirlenmesi ve anlaşmanın 14 yılda bir yenilenmesi üzerine bir anlaşma yapılmıştır. 1820 yılında bir sorun yaşanmadan anlaşma yenilenmiş, fakat 1834 yılında bazı anlaşmazlıklar nedeniyle anlaşma yenilenememiştir. 1834 yılında anlaşmanın yenilenmemesinin sebepleri arasında yeni oluşturulan ordunun ihtiyaçları için devletin lehine bir düzenleme istemesini sayabiliriz.

1838 yılına İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Anlaşması Osmanlı Devleti'nin üretici güçlerinin gelişmesini kesinlikle durdurmuştur. Nitekim anlaşma şartlarında belirtilen ithalat ve ihracatın vergilendirilmesi Osmanlı Devleti aleyhine olmuş ve sonuç olarak üretim yapan kuruluşlar büyük bir sıkıntı ile karşı karşıya kalmışlardır. 1838-1841 yılları arasında Fransa, Alman prenslikleri, İskandinav ülkeleri, İspanya, Flemenk, Prusya ve İtalyan krallıkları ile de Balta Limanı Anlaşması'nın çoğu hükmünü ihtiva eden antlaşmalar yapılmış ve sonuçları açısından süreç daha da yıkıcı bir hal almaya başlamıştır. Fakat sonuçları ne olursa olsun 1870'lere kadar Osmanlı ekonomisi içindeki dış ticaret oranının düşük olması en azından imparatorluğun Asya'daki toprakları üzerinde doğrudan etkilerini yaşatmayan bir durum ortaya çıkarmıştır.

⁷⁸Duran, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı", s. 77-80.

Özellikle Anadolu'da Ermeni hareketinin başladığı tarihlere de bakacak olursak etkilerin 1856 tarihinde yapılan Kırım Savaşı ile birlikte finans kapitalin Osmanlı'ya etki etmesinin önemi ortaya çıkacaktır.⁷⁹

1838 Ticaret Sözleşmesinin getirdiği ihracat ithalat vergilendirilmesi 1861-62 yıllarında yeniden ele alınmış ve ithalat ve ihracat vergilendirmesi yüzde 8 oranında sabitlenmiştir. Her yıl ihracat vergisinde yüzde 1'lik bir indirime gidilmiş, fakat ithalat vergilendirilmesinin arttırılması ise 1907 yılını beklemiştir ki, bu artıştan elde edilen gelir ise Düyun-u Ümumiye'ye aktarılmıştır.⁸⁰ Dış ticaret alanında vergilerin yükseltilmesi ise yine aynı tarihte yüzde 3'lük bir rakama ulaşmış, fakat bu artış da borçların ödenmesine bağlanmıştır.⁸¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın başlarından itibaren uyguladığı reform programları devletin yapısını değiştirdi. Askeri alanda uygulanmaya başlanan reform programları uygulanması açısından en zor olanıydı. Zira devlet içerisinde hem askeri hem de ekonomik rol oynayan askeri unsurların bu reform programlarının uygulanmasına karşı çıkması kaçınılmaz oldu. Devletin güçlü olduğu 16. yüzyıl boyunca böylesi karşı çıkışlar tek başına devletin zayıflamasına sebep olamazdı. Fakat 19. yüzyıl başlarında Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti karşısında aldığı galibiyetler, imparatorluk içerisinde konumu güçlenen ayanların yerel özerkliğini kazanması ve azınlıkların isyanları ile birleşince askeri unsurların reform programlarına karşı çıkışı ayrı bir sorun haline geldi.

Bu sorunların çözülmesi için III. Selim ve II. Mahmut'un uyguladığı politikalar farklılıklar gösterdi. Fakat bu değişim eski sistemin yanı sıra uygulandı. Bu da özellikle

⁷⁹Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıl'da Türkiye Ekonomisi**, 5. Baskı, Ankara,İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.16-17.

⁸⁰Tevfik Güran, **19. Yüzyıl'da Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul,Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s.319.

⁸¹Aybars Pamir, **"Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri"**, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C: 51, S: 2, 2002, s. 94.

bütçe üzerinde olumsuz sonuçlar doğurdu. Bütçe üzerindeki bu etkilerin özellikle imparatorluğun ticareti üzerinde önemli etkisi olan unsurlara olumsuz yansımaları oldu. İlk olarak imparatorluğun Sırp ve Rum tebaası isyan etti. Bu isyanların kısmi ve tam olarak başarıya ulaşması devletin üzerine kurulu olduğu dengeleri bozdu. Zira her unsurun imparatorluğun yönetimin önemli bir etkisi vardı. Örneğin Rum tebaası genellikle devletin yönetilmesi için gerekli olan kısmı temsil ederken, Yahudi ve Ermeni cemaatleri ise özellikle ticaret alanında etkin bir rol oynadılar. Fakat Rum tebaasının önemli bir kısmının imparatorlukta kopması sonucu özellikle Ermeni cemaatine mensup olan kişilerin imparatorluk yönetiminde olan etkisi arttı. İmparatorluğun yapısının bozulması ise özellikle Ermeni cemaati üzerinde olumsuz etkiler yaptı.

Devletin bütçesinde mali tağşişlerin oluşturduğu zararlar, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve 1838 yılında imzalanan Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşması ile birlikte Anadolu'da ekonomik durum içinden çıkılmaz bir duruma geldi. Paranın bu denli değersizleştirilmesi, yanlış uygulanan para politikaları sonucunda özellikle ihracatta rol oynayan unsurlardan birisi olan Ermenilerin durumunda değişiklikler meydana geldi. Nitekim bu durum 1850'li yıllar boyunca Anadolu'da Ermenilerin sosyo-ekonomik durumlarını iyileştirmek amacı doğrultusunda kurulan cemiyetlerde kendisini göstermiştir. İlk olarak bu cemiyetlerle Ermeniler bölgesel olarak ekonomik durumun kötüleşmesine karşı koymaya çalıştı. 1860'lı yıllara ise özellikle finans kapitalin Osmanlı ekonomisine yerleşmesi ve Ermeni toplumunun yönetilmesi konusunda Amiral ve taşra Ermenileri arasındaki mücadele damgasını vurdu. 1870'li yıllara gelindiğinde ise Ermeni meselesi uluslararası bir sorun haline gelmiştir.

II.BÖLÜM: ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ

C. OSMANLI İMPARATORLUĞU İDARESİNDE ERMENİLER

M.S. 301 yılında Ermeniler Asya toplumları içerisinde Hristiyanlığı resmi din olarak kabul eden ilk millet oldular. Bu özellik Ermenilerin diğer Hristiyan unsurlar içinde bile varlıklarını korumalarının sebebi olmuştur.⁸² Ermenilerin Hristiyanlığı kabulünden sonra Bizans İmparatorluğu'nun 452 yılında Kadıköy'de topladığı konsülün kararlarına uymaması sonucunda toplumsal yaşantıları oldukça sıkıntı bir duruma girmiştir.⁸³

Dünya tarihine bakıldığı zaman bir dini kurumun millet oluşumunda en başından beri görev alması örneğine sık rastlanır bir husus değildir. Ermeni Kilisesi'nin halkla iç içe geçmiş olmasının sebebi Ortaçağlara uzanır ve Kilisenin dini metinleri inceleme dili olarak Grekçe ve Süryaniceyi reddetmesi ve bu konuda Ermeniceyi kullanması çok belirleyici olmuştur.⁸⁴ Elbette bu sebeplerin yanı sıra Kilise'nin Doğu toplumları içinde yaşayan Ermeniler için de kimliklerini vurgulamanın bir yolu olduğu aşikârdır. Ermeni Kilisesi Ermeni etnik unsurunun ve milli şuurunun oluşması bakımından etkili olmuştur, zira bunun kökleri Ermeni Kilisesi'nin kurulurken ruhban seçilmesi dâhil bütün Kilise işlerinin toplumla iç içe yürütülmesinde yatar. Ermeni dilinin, takviminin, Kilisesi'nin bünyesinde sivil halkın da tesiriyle milli bir ruhbanın oluşması Ermeni toplumunu Katolikliğin ve Ortodoksluğun etkisinden korumuş ve Ermenilerin tek merkez olan

⁸²Guenter Lewy, **1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?**, 4. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014, s.25.

⁸³Şenol Kantarcı, **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s. 24.

⁸⁴Davut Kılıç, **Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilise'nin Rolü, Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Nüfusu ve Kilisesi Misyonerlik**, ed: Mehmet Metin Hülagü, İstanbul,4/A-1.5.Dizi-S: 1h, C: 8, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s.229-230.

Kilise etrafında örgütlediği için bu kurum tarihsel süreçte Ermeni milli kültürünün tek temsilcisi durumuna gelmiştir.⁸⁵

Ermenilerle Türklerin ilk temasını VII. yüzyılda Kıpçak Türkleri ile Hayk kavminin bölgedeki güç mücadeleleri sonucunda olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁶ Hovannisian XI-XX. Yüzyıllar arasında Ermeni milletinin Selçuklular, Türkmenler, Osmanlılar, Safeviler yönetiminde yaşadığını vurguluyor ki, bu yönetimlerin hepsinin Türki diller ailesinin 4 ana kolundan birisi olan Oğuz Türkçesi dil ailesinde olan dil konuştuklarını belirtiyor. Yazar, 1375 yılını Ermeni milleti adına hüzün verici bir yıl olarak niteliyor. Nitekim bu tarihte son Ermeni devleti olan Kilikya'daki Ermeni krallığı yıkılmıştır.⁸⁷ Bu yıla kadar Anadolu'da Ermenilerin kurduğu birçok krallık varlık göstermiştir. Fakat büyük imparatorlukların ortaya çıkması ve iktidarlarının bölgelerde kurulması için gereken iletişim yollarının ortaya çıkması sonucunda küçük krallıkların varlık göstermeleri mümkün olmamıştır.⁸⁸

Osmanlı İmparatorluğu idaresine girmeden önce Türkler gayrimüslimlerle zimmet adı verilen bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma usulü ile gayrimüslimlerin hak ve hukukları güvence altına alınmıştır. Ermenilerin Osmanlı Devleti idaresine girmeleri ile birlikte yönetilmeleri açısından yeni bir dönem başlamış oldu.⁸⁹ Osmanlı Devleti idaresinde Ermenilerin kilise önderliğinde yönetilmeleri 1324 yılında Orhan Bey'in döneminde başladı ve Ermeni Kilisesi Kütahya'ya taşındı.⁹⁰ 1326 yılında Bursa'nın

⁸⁵Kılıç, **Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilise'nin Rolü, Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Nüfusu ve Kilisesi Misyonerlik**, s.231.

⁸⁶Kantarıcı, **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası**, s. 23.

⁸⁷Dickran Kouymjiyan, **Armenia From The Fall Of The Cilician Kingdom (1375) To The Forced Emigration Under Shah Abbas (1604),The Armenian People From Ancient To Modern Times**, Richard Gable Hovannisian, Volume 2, London, Macmillan Press, 1997, s. 2-4.

⁸⁸Ayrıntılı bilgi için bakınız: Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 1997 s. 25-88; Kevrork Aslan, **Armenia and The Armenians From The Earliest Time Until The Great War (1914)**, New York, Macmillan Press, 1920, s. 1-99.

⁸⁹Kantarıcı, **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası**, s.26.

⁹⁰**Ibid.**, s. 5.

fethedilmesi ile birlikte Ermenilerin dini merkezi buraya taşındı.⁹¹ Sultan II. Mehmet döneminde oluşturulan “*millet sistemi*” kapsamında 1461 yılında Ermenilerin dini lideri Hovakim Bursa’dan İstanbul’a getirilmiş ve kurulan Ermeni Patrikhanesi’nin patriği olmuştur. Ermeni Patrikhanesi’nin kurulmasını sağlayan fermanda patriğin bütün imparatorlukta yaşayan Ermenilerin hem ruhani hem de cismani lideri olduğu vurgulanmıştır.⁹² Oluşturulan bu patriklik Hristiyanlık içerisinde İsa’nın kişiliği ile ilgili olarak tek kişilik kararını kabul eden Süryaniler, Takobitler, Koptlar ve Etyopyalıların da dini kurumu haline geldi. Akdamar ve Sis Katolikoslukları dini hiyerarşi olarak İstanbul Patrikliğinden üstün olmasına rağmen bu kurumun otoritesine sahip olmadı. İran’da ortaya çıkan imparatorlukların bünyesinde kalan Eçmiyazin Katalikosluğu’nun ise Osmanlı İmparatorluğu’nda mevcudiyetini hissettirmesi ise söz konusu bile değildi.⁹³ İstanbul Patrikliğinin belirtilen azınlıklar üzerinde de otoritesinin tanınmasına rağmen bu azınlıklar üzerindeki iktidarı 16. ve 17. yüzyıllarda tedricen oluşturulmuştur.⁹⁴

Millet sistemi kapsamında oluşturulan bu yönetim tarzı ve patrikliğin İstanbul’da olması İstanbul’un Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bir şehir olmasına ve bu şehirde Ermenilerin örgütlenmesine sebep oldu. Bu sistem kapsamında tanınan en önemli hak dini ayinlerin yapılması ve kültürel faaliyetlerin devam ettirilmesi oldu.⁹⁵ Şehirdeki Ermeni nüfusu İstanbul Patrikhanesi’nin kuruluşundan sonra 5-6 binlik gibi bir sayıya ulaşmışsa da bu şehrin genel nüfusuna oranla çok küçük bir azınlığı temsil etmiştir.⁹⁶

⁹¹**Ibid.**, s. 27.

⁹²**Ibid.**, s. 5.

⁹³Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 7. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2012, s. 87.

⁹⁴Kouymjiyan, **Armenia From The Fall Of The Cilician Kingdom (1375) To The Forced Emigration Under Shah Abbas (1604), The Armenian People From Ancient To Modern Times**, s. 11.

⁹⁵Özcan Mert, **Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enstitüsü Yayınları, 2003, s. 145.

⁹⁶Kouymjiyan, **Armenia From The Fall Of The Cilician Kingdom (1375) To The Forced Emigration Under Shah Abbas (1604), The Armenian People From Ancient To Modern Times**, s. 10.

17. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu ile Safevi İmparatorluğu arasındaki savaş 1605 yılında Şah Abbas'ın Bağdat'ı alması üzerine başladı. 16. yüzyıl boyunca Şah Tahmasp'ın savaş Osmanlı İmparatorluğu'na yakın bölgelerdeki halkın İran'ın iç kısımlarına göç ettirilmesi stratejisi savaş sırasında Şah Abbas tarafından da kullanıldı. Bu uygulamanın sonucu olarak Erivan ve Culfa'daki Ermeniler de İran'ın iç kısımlarına göç ettirildi.⁹⁷ Bu göç esnasında özellikle Aras nehrinin geçilmesinde tekne eksikliğinden dolayı haklın bir kısmı telef olmuştur.⁹⁸

19. yüzyıla gelindiğinde özellikle Osmanlı-Safevi ilişkilerinde değişiklik oldu ve III. taraf olarak Rusya İmparatorluğu'nun bölgedeki varlığının etkin hale gelmesiyle birlikte, Ermenileri de ilgilendirecek gelişmeler ortaya çıktı.

1. Ermeni Milliyetçiliği'nin Doğuşu: 1829-1878

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Devletleri karşısında gerileyişinin ve 1774 yılından itibaren Rusya'nın "Şark Meselesi" kapsamında imparatorluğu yıkma girişimleriyle uğraştığı bir yüzyıl olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu yüzyıl boyunca Rusya ile 1828-29, 1853-56, 1877-78 yılları olmak üzere 3 kere savaşmış ve her birinde mağlup olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en başından beri isyanlar hep var olmuştur. Fakat 19. yüzyıldaki isyanlar imparatorluğu Balkanlardan silip süpürmüştür. Nitekim Avrupalı Devletleri'nin desteğine sebep olan bu isyanlar zincirinden sonra Osmanlı Devleti bir daha Balkanlara dönememiştir. 1815 yılında Viyana Kongresi'nde Osmanlı Devleti'nin

⁹⁷Gürün, **Ermeni Dosyası**, s. 86.

⁹⁸Kouymjiyan, **Armenia From The Fall Of The Cilician Kingdom (1375) To The Forced Emigration Under Shah Abbas (1604), The Armenian People From Ancient To Modern Times**, s. 20.

temsil edilmeyişi de imparatorluğun Avrupa Devletleri arasında yeri olmadığını vurguluyordu.⁹⁹

II. isyan dalgası da 1878 yılında başladı ve bu isyan dalgaları bağımsızlıkla sonuçlanıp, imparatorluğun Asya'daki topraklarını koparmamakla birlikte, yine de Avrupa devletlerinin müdahalesi için zemin hazırlamış ve devletin kendini yenilemesinin ve gelişmesinin önünde en büyük engeli oluşturmuştur. Herhangi bir toprak kaybına sebep olmamakla birlikte yine de bu isyanlar sürekli olarak imparatorluk kaynaklarının bu isyanlara harcanmasına sebebiyet vermiştir.¹⁰⁰

19. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan millet sistemi kapsamında gayrimüslim tebaa olarak nitelendirilen halklar kendi mezheplerinin sahip olduğu bir yapılanma içinde varlıklarını korumuşturlar. 19. yüzyılın başlarından itibaren imparatorluğun zayıflamış, 1774 tarihinden itibaren Avrupa'nın "Doğu Sorunu" olarak nitelendirdikleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nu uluslararası dengeleri bozmadan paylaşma girişimleri çerçevesinde ayrılıkçı hareketler ortaya çıkmaya başlamış ve bu hareketler Avrupa devletleri ve Rusya tarafından her anlamda destek görmüştür. Özellikle Rusya sınır komşusu olması hasebiyle Osmanlı Devleti içerisinde bulunan Ermenileri teknik ve mali alanda desteklemiş, Osmanlı Devleti ile sınır olan bölgelerinde Ermenileri yoğunlukla iskân ederek imparatorluktan toprak koparma işini perçinlemiştir. Avrupa devletleri ise Rusya'nın tek başına Ermenilerin hamisi durumuna gelmesini kabullenmeyerek, kendileri de Ermenileri desteklemiştir.¹⁰¹

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu bir yenileşme süreci içine girdi. Bu modernleşme çabaları bazı alanlarda başarılar sağlasa da, eski unsurların varlığını koruması sebebiyle modernleşme hareketleri muhalefetlerle karşılaşmıştır.

⁹⁹Edward J. Erickson, **Osmanlılar ve Ermeniler**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 21.

¹⁰⁰Erickson, **Osmanlılar ve Ermeniler**, s. 22.

¹⁰¹Sedat Laçiner, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, Ankara, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayınları, 2008, s. 4-5.

Muhalefet unsurlarının ortadan kaldırılmasının sonuçlarına ise önceki bölümde değinilmiştir. Bu unsurların en önemlisi olan yerel ayanların ve Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması devleti askeri alanda zayıflatmış ve Mora'da başlayan Rum isyanı başarıyla sonuçlanmıştır. Rum isyanının başarıya ulaşmasının en önemli sebeplerinden biri Avrupa devletlerinin (Avusturya İmparatorluğu hariç) Rumları desteklemeleri iken, diğer sebebi Rusya İmparatorluğu'nun 1828 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açması olmuştur. 1829 yılında Edirne Antlaşması ile nihayet bulan Osmanlı-Rus savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin konumlarında da ciddi değişikliklere yol açmıştır.

a. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonuçları

20 Aralık 1827 yılında Sultan II. Mahmut yayınladığı bir beyanda Rum isyanında sorumlu olarak Rusya İmparatorluğu'nu gösterdi ve genel olarak Rusya'ya karşı cihad ilan etti. Çar'ın buna cevabı ilk başta ölçülü oldu. Fakat 1828 yılında İran ile yaptığı savaşı Türkmençay Antlaşması ile noktalanınca Nisan ayında Çar I Nikolay Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş açtı. Rusya 18. yüzyıldan itibaren Karadeniz ve Akdeniz'de etkili olma planlarını uygulamaya koymuş ve bu bağlamda savaştığı devletlerden birisi de Safevi Devleti olmuştur. 1826'da İran ile Rusya arasında başlayan savaşta Ermenilerin Ruslara yardımcı olmaları savaşın gidişatında önemli bir etken olmuştur ve Ermenilerin bu şekilde davranmaları konusunda Patrik V. Nerses'in Ermenilere yönelik yaptığı çağrı önemli olmuştur.¹⁰² Patriklik de bu çağrı ile birlikte Ermenilerin siyasi olaylara katılmasında bir araç haline gelmiştir. Sonuç olarak 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Rusya Güney Kafkasya'ya yerleşmeyi başarmıştır.

¹⁰²Seyit Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu, Ortaya Çıkış Süreci: 1678-1914**, 2. Baskı, Ankara, SRT yayınları, 2009, s. 47.

1828 yılında Osmanlı-Rus savaşı başladığında Balkanlarda durum Osmanlı lehine iken, Kafkaslarda Rusların hazırlıklarını eksiksiz yerine getirmesinden dolayı durum Osmanlı ordusunun aleyhine olmuştu. Çar I. Nikolay'ın bizzat Balkan seferlerinde ordunun başında olması Rus ordusunu zor duruma düşürmüştü. Zira harp konusunda tecrübesiz olan Çar'ın verdiği emirler ordunun yönetimine olumsuz etkiler yaptı ve de bu da kendisini kuşatma hareketlerinde gösterdi. Kafkas cephesinde ise General Paskeviç'in başarılı komutası sayesinde Rus orduları planlanan bütün yerleri ele geçirdiler. Balkanlar cephesinde ise Rus orduları bazı noktalarda başarı sağlayamasalar da, Edirne'yi almayı başardılar. Fakat Rus yönetiminin İstanbul'u alınmasına diğer devletlerin savaşa dâhil olacakları endişesiyle karşı çıkışı ve İstanbul önlerindeki Rus ordusunun yeterli imkânlarının olmayışı sebebiyle 1829 yılında Edirne Antlaşması imzalandı. Antlaşma içerik olarak 1812 yılında imzalanan Bükreş Antlaşması'na ek olarak Yunan bağımsızlığını getirmiştir ve ilk kez bir azınlık Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmuştur.¹⁰³

Edirne Antlaşması Ermeniler açısından birçok değişikliğe sebep oldu. Bu antlaşmanın imzalanmasıyla Rus ordularının geri çekilişi sırasında Anadolu'dan Revan eyaletine 90.000'e yakın Ermeni göç etmiştir.¹⁰⁴ 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması'ndan dolayı Erivan'da, Tiflis'te ve Moskova'da birçok Ermeni okulu açıldı. Bu okulların en önemlisi Eçmiyazin'de Nerses Aştareketsi'nin öncülüğünde açılan Zharangavorats Okulu oldu. Moskova'da açılan en önemli okul ise Lazarev Enstitüsü oldu.¹⁰⁵ En son olarak da bu okulların hepsinin araştırmalarını toplamak için 1916 yılında Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü açıldı.¹⁰⁶ Göç eden ailelerin çocukları

¹⁰³A.B. Şirokorad, **Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları**, İstanbul, Selenge Yayınları, 2013, s. 328-345.

¹⁰⁴Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni sorunu, Ortaya Çıkış Süreci: 1678-1914**, s. 54.

¹⁰⁵Ronald Gregor Suny, **Eastern Armenians Under Tsarist Rule, The Armenian People From Ancient To Modern Times**, Richard Hovannisian, Volume 2, London, Macmillan Press, 1997, s. 114-117.

¹⁰⁶Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, 3. Baskı, İstanbul, Babiali Kültür Yayıncılığı, 2004, s. 27.

bu eğitim kurumlarında ve Avrupa'nın çeşitli okullarında öğrenim gördüler. Diğer yandan göç eden aileler Rusya topraklarında bir takım isyanlar çıkardılar ve bu da 1830'lu yıllarda Ermenilerin Rusya yönetiminden memnun olmadıklarını vurgular.¹⁰⁷

Rusya İmparatorluğu'nda bu gelişmeler yaşanırken, II. Mahmud da özellikle Katolik Ermeniler içerisinde seçtiği çocukların Avrupa okullarında eğitim almalarını sağladı. Gönderilen Ermeniler Avrupa'nın devrimci fikirleriyle tanıştılar ve imparatorluğa döndüklerinde Ermenilerin bilinçlenmesi için dernekler ve eğitim bildirileri yayımlayan kurumlar oluşturdular. Avrupa'ya gönderilen Ermenilerin en yoğun olarak toplandıkları yer Paris oldu. Bu ise Mouradyan Koleji'nin Paris'te olmasındandı. Bu okulda eğitim gören Ermeniler 1848 Devrimleri'ni birebir yaşadılar, II. cumhuriyetin ilanında oradaydılar ve bu olaylardan etkilendiler. Bu ise ileride bahsedileceği gibi Ermenilerin Patrikhane'ye karşı harekete geçmelerine zemin oluşturdu.¹⁰⁸

1829 Edirne Antlaşması ile Ermenilerin Rusya ile bağları tahsis edilmiş ve Güney Kafkasya'ya göç eden Ermenilerin Avrupa'ya gönderilen çocukları ilk defa Ermeni aydınlarının oluşmasını sağlamıştır. Nitekim Sedat Laçiner, Ermeni Milliyetçiliğinin asıl itici gücü olarak Avrupa'da eğitim görmüş öğrencileri göstermektedir.¹⁰⁹ Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun aynı zamanlarda Ermenilerin aydın sınıfının oluşması ile sonuçlanan politikaları 1850'li yıllarda birçok Ermeni kuruluşunun oluşması ile sonuçlanmıştır.

¹⁰⁷Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu, Ortaya Çıkış Süreci: 1678-1914**, s. 56.

¹⁰⁸Saro Dadyan, **Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi**, İstanbul, Everest Yayınları, 2011, s. 241.

¹⁰⁹Laçiner, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, s. 8.

b. 1864 Ermeni Millet Nizamnamesi

1864 yılında yürürlüğe giren Ermeni Millet Nizamnamesi'nin ortaya çıkarılması Ermeni cemaatinin iç çekişmesi sonucunda olmuştur. Bu çekişmeler Avrupa'da eğitim görmüş Ermenilerin yeni oluşturmaya başladığı aydınların amiralar ve patrikhane ile girdiği mücadele olarak nitelenebilir. Bu gelişmelerin yanı sıra Ermeni Patrikhanesi'nin iktidarına karşı olan gelişmeler yaşandı. Sırasıyla Ermeni Katolik ve Ermeni Protestan Cemaatlerinin oluşumu İstanbul Patrikhanesi'nin Ermeniler üzerindeki yetkisini belirli ölçüde sınırlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler yekpare bir millet değildi. İstanbul'a Anadolu'dan ve Kırım'dan gelen Ermenilere “yerli”, İran'dan ve Kafkasya'dan gelen Ermenilere ise “taşra” Ermenileri denmiştir.¹¹⁰

Amira ismi devlet kurumlarında yükselmiş kimi zengin Ermeni ailelere verilen isimdir. Bu isim taşra ve İstanbul'un fakir Ermenileri tarafından bu Ermeni ailelerin fertlerine verilmiştir. Amiralar siyasal olarak da nüfuz sahibiydiler. Ermeni Patrikliği içerisindeki seçimleri etkileme ve taleplerini yönetime ulaştırma anlamında da yeterli iktidara sahiptiler. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile birlikte büyük bir servet kaybı yaşadılar. Osmanlı Bankası'nın kurulması ile birlikte güçlerinin gerileme dönemi başlamıştır.¹¹¹ Zira Tanzimat Fermanı ile bütün tebaa eşit olarak kabul edildi ve bu da amiraların ayrıcalıklarına son verdi. Osmanlı Bankası'nın kuruluşu ile başlayan dönemde yabancı sermayenin artan rolü ise amiraların servetlerine etki etti.

Amiraların yükselişini etkileyen en önemli sebep 1821 yılında başlayan Yunan isyanı gösterilebilir. Bu isyanla birlikte özellikle bürokraside önemli ölçüde ağırlığı olan Rumların yerine büyük ölçüde Ermeniler getirilmiştir. Yunan isyanının başladığı tarihe

¹¹⁰Kantaracı, **Tarih ve Uluslararası Boyutuyla Ermeni Dosyası**, s. 28.

¹¹¹Anahide Ter Minassian, **Ermeni Kültürü ve Modernleşme, Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2006, s.95.

kadar tercümanlar hep Fenerli Rumlardan seçildi. Fakat isyanın başlamasıyla birlikte Tercüme Odası oluşturuldu ve bu kurumda görev yapan kişiler çoğunluklu olarak Ermenilerden seçildi.¹¹² Yunan isyanıyla birlikte Ermenilerin “Altın Çağı” da başlamış oldu. Balyan ve Bezciyan gibi ünlü Ermeni Amira ailelerine II. Mahmud tarafından büyük cömertlik gösterildi ve Ermenilere “Tebaai-Sadika” ismi verildi.¹¹³

Osmanlı İmparatorluğu’nda 3 Ermeni ailesi devlet kademelerinde önemli roller oynamıştır. Düzyan ailesi mensupları özellikle II. Mahmud döneminde Daphane Emmini görevlerinde bulunmuştur. Balyan ailesi mensupları 19. yüzyıl Osmanlı mimarisinin esas temsilcileri olmuşlardır. Dadyan ailesinin üyeleri ise Osmanlı topçuluğunun gelişmesinde önemli görevler üstlenmişlerdir.¹¹⁴ Daha önce belirtildiği gibi Mali Tağşişler döneminde Darphane-i Amiran olarak görev yapan Ermeni Düzyan ailesi bu dönemin Osmanlı ekonomisine ve sosyal yaşantısına zarar vermesinden dolayı halkın tepkisine neden olmuştu. II. Mahmud’un vefatı ve Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile birlikte Amiralaların altın çağı sona ermiş oluyordu, nitekim modern bankaların kurulmasıyla birlikte amiralar büyük maddi kayıplara uğradılar ve diğer taraftan yükselen Ermeni esnaf sınıfı Amiralaların üstünlüklerini kabul etmeyeceğini beyan etti.¹¹⁵

İstanbul Patrikhanesi millet sisteminin kurulmasından 19. yüzyıla kadar Ermenilerin tek temsilcisi olarak idari ve dini kurumu olarak varlığını sürdürdü. Fakat 19. yüzyılın başından itibaren misyonerlerin faaliyetleri sonucunda Katolik ve Protestan cemaatler ortaya çıktı. Ermeni cemaati içerisindeki ilk bölünme 1831 yılında Ermeni Katolik Cemaati’nin tanınmasıyla oldu. Bu ise 18. yüzyılın sonlarından itibaren Fransız misyonerlerin çalışmalarının bir sonucuydu.¹¹⁶ Bu cemaatin İstanbul yönetimi tarafından

¹¹²Musa Kılıç, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezâreti’nin Ermeni Memurları”, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C: 31, S: 51, 2012, s. 95-96.

¹¹³Dadyan, **Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi**, s. 95-96.

¹¹⁴**Ibid.**, s. 167-223.

¹¹⁵**Ibid.**, s. 97.

¹¹⁶Mert, **Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler**, s. 145.

onaylanmasının en önemli sebebi Katolik Ermenilerin 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nden yana tavır takınmalarıdır. Bu sadakatlerinin bir sonucu olarak Anadolu'ya sürgün edilmelerinin engellenmesi bir yana, Patriklik makamı oluşturulmuş ve Patrik olarak Agop Çukuryan tayin edilmiştir.¹¹⁷

Osmanlı Ermeni cemaati içerisinde yaşanan ikinci bölünme dalgası ise 1840'lı yıllarda başladı. Amerikan ve İngiliz destekli Protestan misyonerlerin etkileri ile Ermeni cemaati içerisinde Protestanlığa geçen Ermenilerin sayısı artmış ve bu Ermenilerin cemaat tarafından kabul görmemesi üzerine Protestan Ermeniler İstanbul Patrikhanesi'nden ayrıldıklarını duyurmuşlardır. Bu ayrılma aynı zamanda iki cemaat arasında bir takım olayların yaşanmasına neden oldu. Bu olayların ardından 1850 yılında Sultan Abdülmecid tarafından Protestan Ermeni Cemaati fiili olarak tanınmıştır.¹¹⁸

Amiralara İstanbul yönetimi tarafından devlet bürokrasisinde ayrıcalık tanınması, Ermeni cemaati içerisinde ortaya çıkan bölünmelere müdahale edilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenileri kontrol etme politikalarının bir ürünüydü. Fakat yüzyılın ortalarına doğru İstanbul yönetiminin kontrolünü sağlayamadığı bir grup ortaya çıktı. Ermeni aydınları olarak nitelenebilen bu sınıf öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin sosyo-ekonomik durumunun iyileştirilmesine yönelik faaliyetlere başladılar. Bir süre sonra ise İstanbul Patrikhanesi'nin ve Amiralaların Ermeni cemaati üzerindeki iktidar tekeline karşı meydan okumaya başladılar. Bu karşı duruşun sebepleri Kürt beylerinin ayaklanmaları sonucunda özellikle Doğu Anadolu'da ortaya çıkan güç boşluğundan dolayı Ermenilerin kıyıma uğratılmaları ve Kafkasya'dan Anadolu'ya Çerkez göçünün başlaması olmuştur.

¹¹⁷Şenol Kantarcı, **Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Nüfusu ve Kilisesi Misyonerlik**, İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 77-78.

¹¹⁸Mehmet Alparslan Küçük, "*Anadolu'da "Protestan Ermeni Milleti"nin Oluşumu*", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: 50, S: 2, 2009, s.177-179.

Kürt beylerinin ayaklanmaları 1806-1847 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu'da kontrol sağlamasının önünde en büyük engeli oluşturdu. Bu isyanlar yöresel olmakla birlikte kimi zaman devletin eskiden beri alışlagelmiş özekliklere müdahalesi, kimi zaman da ekonomi politikaların bölgenin yapısına uymamasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İlk Kürt ayaklanması Baban beyi İbrahim Paşa'nın ölmesi ve oğlunun yerine İstanbul yönetimi tarafından rakip aşiretrin lideri Halit Paşa'nın getirilmesiyle başladı. İbrahim Paşa'nın oğlu Abdurrahman Paşa buna sessiz kalmamış ve isyan etti. Bu da bölgedeki otorite boşluğunun oluşmasına giden yolda ilk adım oldu.¹¹⁹Dönem Eflak ve Boğdan'ın Ruslar tarafından işgali ve III.Selim'in başlattığı reformlara yönelik tepkilerin hat safhaya çıktığı zamana rastladı ve da isyana müdahalenin 1811 yılına kadar yapılamamasına neden oldu. 1811 yılında isyana müdahale edildi ve Abdurrahman Paşa'nın öldürülmesiyle isyan sona erdi.¹²⁰Abdurrahman Paşa'nın intikamını almak için Babanzade Ahmet Paşa'da isyan ettiyse de, isyan kısa sürede bastırıldı.¹²¹

Kürt beylerinin isyanlarının en önemlisi ise 1845 yılında Bedirhan Bey'in liderliğinde Kürt aşiretlerin birleşmesi oldu. Bu isyan sonucunda bölge bütünüyle İstanbul yönetiminin kontrolünden çıktı. Bu isyandan en çok zarar görenler ise Ermeniler oldu. 1847 yılında isyanın bastırılması ve Bedirhan Bey'in sürgün edilmesinden sonra bölgede çeşitli dini grupların fanatikliğini yapan yöneticilerin ve şeyhlerin dönemi başlasa da uzun sürmemiş ve bölgede tekrar Osmanlı idaresi tahsis

¹¹⁹Mustafa Sönmez, **Doğu Anadolu'nun Hikâyesi: Kürtler**, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 1992, s. 81.

¹²⁰Taylan Maral, (2014), "*Türkiye'de Kürt Kimliğinin Kültürel Bağlamda İncelenmesi ve Siyasallaşma Süreci*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s.65.

¹²¹Hıdır Göktaş, **Kürtler İsyan Tenkil**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1991, s. 13-14.

edilmiştir. Ermenilere yönelik olan şiddet ise durmamış, bu sefer de devlet desteği ile devam etmiştir.¹²²

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıl boyunca 3 büyük göç dalgası yaşamıştır ve bu dalgalar Osmanlı nüfusunu etkilemiştir ve bu da yönetim konusunda bazı sorunlara sebep olmuştur. İlk göç dalgası 1780'lerde başlayıp özellikle 1850 ve 1860'lar boyunca Kırım'dan özellikle Anadolu'ya gelen Tatarların göç dalgasıdır. Nitekim bu göç dalgasının en önemli sebebi Çarlık Rusya'sının Kırım üzerinde hâkimiyet kurmasıdır. 1820'lerde başlayıp yine 1850 ve 1860'larda başlayan ve imparatorluğun çeşitli bölgelerine doğru olan Çerkezlerin göç dalgası ikincidir ve yine bu göç dalgasının sebebi Çarlık Rusya'sının ele geçirdiği topraklar ve özellikle Şeyh Şamil'in Kafkaslardaki direnişinin kırılmasıdır. Üçüncü olarak da 1912-13 yıllarında Balkanlarda imparatorluğun uğradığı yenilgilere müteakip olarak özellikle Anadolu'ya başlayan göç dalgası başlamıştır. Bu 3 dalga gerçekleşmesiyle ekonomik, siyasi ve sosyal sorunlar ortaya çıkmıştır.¹²³

Kürt Bey ayaklanmaları ve özellikle Kafkaslardan Anadolu'ya gelen Çerkezlerin Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere yerleştirilmeleri Ermenilerin toplumsal yaşantılarında büyük sıkıntılara sebep olmuştur. Nitekim 1850-1870 yılları arasında Ermeni cemaatlerine liderlik eden piskoposlar İstanbul yönetimine ve İstanbul Patrikhanesi'ne 500'ü aşkın muhtıra gönderdiler ve bu değişimlerin sebep olduğu sorunları bildirdiler.¹²⁴ Bu muhtıralarla yeterince ilgilenilmemesi ise Anadolu'da yaşayan ve Ermeni topluluklarının sosyo-ekonomik refahının iyileştirilmesine yönelik

¹²²Stephan H. Astourian, **The Silence Of The Land Agrarian Relations, Ethnicity And Power, A Question Of Genocide Armenians And Turks At The End Of The Ottoman Empire**, Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, Norman M. Naimark, Oxfordshire, Oxford University Press, 2011, s. 63.

¹²³Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 65.

¹²⁴Kantarıcı, **Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Nüfusu ve Kilisesi Misyonerlik**, s. 77.

çalışmalarda bulunan aydın sınıfının Patrikhane'ye karşı harekete geçmesine sebep oldu.

Ermeni aydın sınıfının Anadolu'da açtığı okullar ve cemiyetlerle Anadolu Ermenilerinin toplumsal yaşantılarını iyileştirme çabaları bir sonraki bölümde ele alınacaktır. Bu cemiyetlerin ve okulların etkisi bir yana aydın sınıfı İstanbul'da harekete geçmiş ve Ermeni esnafların da desteğini alarak özellikle Patrik seçimlerinin kurallarının değiştirilmesi hususunda hem Patrikhane'ye hem de İstanbul yönetimine baskı yapmaya başlamıştır. Patrikhane içerisindeki bölünmeler, esnaf sınıfının yükselişi ve Anadolu'da eğitim kurumlarına maddi olarak destek vermesi Patrikhane'nin Ermeniler üzerindeki etkinliğini azaltırken, aydın sınıfının etkisini arttırmaktaydı.

İlginç bir biçimde İstanbul yönetimi de İstanbul Patrikhanesi'ne baskı yaparak aydın sınıfının amaçları doğrultusunda hareket etmiştir. Yapılan baskıların bir sonucunda sadece Ermeniler değil, Yahudi ve Rum cemaatleri de birer nizamname hazırladılar. 1862, 1864, 1865 yıllarında sırasıyla Rum, Ermeni ve Yahudi Millet Nizamnameleri yürürlüğe koyuldu.¹²⁵

Ermeni Millet Nizamnamesi 99 maddelik bir anayasa belgesi olarak ortaya koyuldu ve en önemli özelliği ise Patrik seçiminde yaptığı değişiklik oldu. Ermeni Patriği o tarihten itibaren ağırlıklı olarak taşra Ermenilerinin temsil edildiği Ermeni Meclisi tarafından seçilecekti ki bu da Patrik seçiminin laik Ermenilerin içinden yapılacağı anlamında geliyordu. Diğer yandan da Patrik yetkilerinin büyük bir kısmı da oluşturulacak olan meclise devredildi.¹²⁶ Ermeni aydınlarının ve esnaflarının ağırlıklı olarak temsil edildiği bir meclis tarafından seçilecek olan Patrik doğal olarak dünyevi

¹²⁵Dadyan, **Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi**, s. 254-255.

¹²⁶Osman Köksal, **Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu, Tarihte Türkler ve Ermeniler-Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Misyonerlik**, ed: Mehmet Metin Hülagü, İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4/A-1.5. Dizi-Sayı 1h, C: 5, 2014, s. 5.

bir söylem ve hareket içinde bulundu. Bu gelişmelerin sonuçları ise özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda kendisini gösterdi.¹²⁷

Sonuç olarak,1864 yılında Ermeni Patrikliği'nin ve Ermenilerin örgütlenme şekli ile ilgili olarak önemli bir adım atılıyor ve yüzyılın başından beri Amiralar ve esnaf olan Ermeniler arasındaki mücadele yasal alanda son bulmuş oluyordu. İlan edilen Nizamname ile birlikte patriğin nasıl seçileceği hususu, oluşturulacak olan Ermeni Millet Meclisi ile kendi yasal dayanağına kavuşmuş oluyordu. Böyle bir düzenleme 1836 yılında Rusya'da da "Pologenia Kanunu" ile yapılmıştır. Bu Nizamname'nin verdiği haklar kapsamında Anadolu'da çeşitli bölgelerde okullar açılmış, Ermenilerin siyasi ve içtimai varlıkları palazlanmıştır.¹²⁸ Ermeni Millet Nizamnamesi 1914 yılına kadar ne devrimci ne de ütöplast olan insanların sadece Ermeni Milleti'nin eğitim, kültür ve ekonomik gelişmesine olanak yaratmasıçabasından ibaret oldu. Patriklik seçimini dini liderlerin değiş taşra Ermenileri temsilcilerinin oylarına bağlayan hükümleriyle Amiralar ve taşra Ermenileri arasındaki mücadeleyi derinleştirdiği de bir gerçektir.¹²⁹

2. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonuçları

19. yüzyılın Ermenileri etkilemesi bakımından en önemli olaylar imparatorluğun savaşlar sonucunda küçülmesi ve kaybettiği topraklardan gelen göçmenleri Anadolu topraklarına yerleştirmeleriydi. Bu göçmenlerin ve daha önce bahsedilen Kürt Bey ayaklanmalarının Ermeniler üzerindeki etkileri de yıpratıcı olmuş ve Ermeni milletinin iç değişiklikleri ile sonuçlanmıştır. 1864 yılından beri Ermeni Millet Nizamnamesi kapsamında Ermenilerin kültürel, ekonomik ve toplumsal olarak gelişmesi devam etmekteydi. Bu bağlamda Ermenilerin bir devlet kurma isteklerinin karşılık bulabileceği

¹²⁷Köksal, **Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu, Tarihte Türkler ve Ermeniler - Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Misyonerlik**, s. 6.

¹²⁸Erdal İter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, Ankara Üniversitesi Osmanlı tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1996, s. 36-38.

¹²⁹Minassian, **Ermeni Kültürü ve Modernleşme Şehir,Oyun, Mizah, Aile, Dil**, s. 123-129.

ilk yer Balkan ayaklanmaları sonucunda 1876 yılında toplanan İstanbul Tersane Konferansı oldu.

1876 yılında Hersek bölgesinde Osmanlı Yönetimi'ne karşı bir ayaklanma başladı. Savaş Osmanlı üstünlüğü ile bitse de, bir yandan Rusya'nın verdiği ultiatom, diğer yandan da Bulgaristan'daki olayların etkisinin kendi kamuoyu üzerindeki büyük etkilerinden kaynaklanan bir tavırla İngiltere İstanbul'da bir konferansın düzenlenmesi için Osmanlı Devleti'ni ikna etti.¹³⁰ Konferans sırasında Rusya ilan edilen Kanun-i Esasi'ye karşı sert tavır göstermiş ve toplantıda hiçbir konu üzerinde anlaşmaya varılmamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilere haklarının verilmesi hususunda Patrik Mıgırdiç Hırimyan 1876 İstanbul Konferansı'nda bulunan İngiliz büyükelçisi Elliot'a bir rapor takdim etmiş, fakat bu konferansta gündeme gelmemiştir.¹³¹

Osmanlı Devleti 1876 yılında I. Meşrutiyet'in kabulünden önce Sırbistan ve Bosna karşısında bir galibiyet elde etmiş ve İstanbul'da toplanan konferansta şartlar ileri sürmüştü ve sonuç olarak bunlar kabul edilmeyince Hicri takvimindeki yılından dolayı "93 Harbi" olarak bilinen savaş, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı ilan etmesiyle başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin ileri sürdüğü şartlar İngiltere tarafından da ağır olarak nitelenince imparatorluk Rusya karşısında yalnız kalmıştır. 9 ay boyunca Balkanlarda ve Kafkasya'da harp devam etmiş ve Osmanlı Devleti yenilmiştir.¹³²

Ermenilerin 93 Harbi boyunca tutumları savaşın seyrine göre değiştiği görülmektedir.¹³³ Savaş öncesinde Ermeni Patriği Nerses Varjabedian Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden yana olduğunu belirtmesine rağmen Rus ordularının Edirne

¹³⁰Mithat Aydın, "Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı (1876)'nın Yeri", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C: 25, S: 39, 2006, s. 102.

¹³¹İlter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, s. 44-45.

¹³²Yusuf Düzgören, **Millet-i Sadıka'dan Milli Düşmanlığa Ermeniler**, İstanbul, Astana Yayınları, 2015, s. 56-59.

¹³³İlter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, s. 44-45.

önlerine gelmesiyle Ermeni Millet Meclisi yeniden toplandı. Edirne’de barış antlaşmasının şartları görüşülürken Ermeni Patriği Varjabedian’ın ve 9 üyenin imzasını taşıyan bir belgeyle Ermeni istekleri Rusya Çar’ına iletildi.¹³⁴ Bu belgede yer alan maddelerle Ermeni aydınlarının arazi istekleri ortaya koyuldu:

1)Fırat’a kadar olan bölgelerin Ararat ili ile birleştirilerek Rusya’nın bir parçası haline getirilmesi,

2) Arazi ilhakı olmayacaksa, Bulgar milletine verilecek imtiyazların Ermeni milleti için de temini,

3)Yapılacak ıslahatlar tamamlanmadan işgal edilen yerlerden çekinilmemesi.

Bu istekler savaşın bitmesini sağlayan Edirne Mütarekesi’nde karşılık görmedi. Fakat hemen akabinde barışı sağlayan Ayastefanos Antlaşması’nın 16. Maddesinde Ermeni istekleri beklenilen şekilde olmasa da yer alıyordu. Bu maddede Ermeni toplumunun emniyetinin sağlanması ve gerekli ıslahatların yapılmasına kadar işgal altındaki topraklarda bulunan orduların geri çekilmeyeceği belirtildi. Bu maddenin antlaşmada yer almasını sağlamak için Patrik Nerses bizzat Grandük Nicolas ile görüşmüştür.¹³⁵Bunun sonucunda ise Rus Başkomutan Vekili Grandük Nikola’nın yanında bulunan eski İstanbul büyükelçisi General İgnatieff Ermeni heyetine hazırlanmakta olan barış antlaşmasında Ermenilere yönelik bir madde konulacağına söz vermiştir.¹³⁶

Ayastefanos Antlaşması’nın Osmanlı İmparatorluğu’nun aleyhine oldukça ağır şartlar ileri sürmesi ve Rusya’nın Kafkaslarda bu şekilde bir üstünlüğe sahip olmasından rahatsız olan İngiltere antlaşma şartlarının bir kez daha gözden geçirilmesi için Avrupa devletlerini Berlin’de toplamıştır. Diğer devletlerin duruma müdahale ettiğinin

¹³⁴Düzgören, **Millet-i Sadıka’dan Milli Düşmanlığa Ermeniler**, s. 66.

¹³⁵Gürün, **Ermeni Dosyası**, s. 162-163.

¹³⁶Bilal Şimşir, **Ermeni Meselesi 1774-2005**, 6. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınları, 2013, s. 55.

farkedilmesi ise Ermeni aydınları arasında rahatsızlığa sebep olmuştur. Bu nedenle özellikle İngiltere'nin desteğini kazanmak için Patrik Nerses İngiltere'nin Osmanlı büyükelçisi Layard'la görüşmüştür. Fakat Layard bölgede Ermenilerin azınlıkta olduğunu belirtince bir sonuç alınamamıştır. Patrik Nerses tekrar Rusya büyükelçisi ile görüşmüş ve Rusya'nın desteği ile Rusya himayesinde bir bağımsız devlet kurmak için çalışacaklarını dile getirmiştir.¹³⁷

13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imzalanmış ve Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi bir tek farkla aynen tekrar edilmiştir. İki antlaşma arasındaki fark ise; Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı bölgelere yapılacak olan ıslahatların bundan sonra sadece Rusya tarafından değil, aynı zamanda diğer büyük Avrupa Devletleri tarafından da kontrol edilmesiydi: “Bab-ı Ali, halkı Ermeni olan eyaletlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatları yapmayı ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini garanti etmeyi taahhüt eder ve ara sıra bu konuda alınacak tedbirleri devletlere bildireceğinden, bu devletler söz konusu tedbirlerin uygulanmasını gözeteceklerdir”.¹³⁸

Bu konferansa Nerses tarafından gönderilen heyet Ayastefanos Antlaşması'nda olduğu gibi başarı elde etmişti. Fakat durum yine de Ermenileri tatmin etmemişti.¹³⁹ Bu sonuçtan memnun olmamanın sonucu olarak Patrik Nerses bir yandan Rusya Çarı II. Aleksandr'a ve Berlin antlaşmasında imzası bulunan devletlerin başkentlerine farklı amaçlarla da olsa birer heyet göndermiştir. Heyetlerin amaçları Çar II.

¹³⁷Köksal, **Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu, Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Misyonerlik**, s. 8.

¹³⁸Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, İstanbul, Belge yayınları, 1987, s. 403.

¹³⁹Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu, Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, s. 120.

Aleksandr'dan tekrar himaye talep etmek ve Avrupa'da propaganda faaliyetleri yürütmektir.¹⁴⁰

3 Mart 1878 tarihi Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanması ve ilk defa bir uluslararası belge içinde "Ermenistan" kelimesinin geçerek, Osmanlı İmparatorluğu toprakları içerisinde böyle bir ülkenin varlığının kabulü Ermeniler için önemli bir dönüm noktasıdır.¹⁴¹ Ermeni Milliyetçileri Patrikhane ve Amiralar karşısında üstünlük kazanmalarının sonuçlarını önce Ayastefanos sonra da Berlin Antlaşması'nda toplamış oldu. Ermeni Milliyetçiliğinin Avrupa Devletleri'nin yardımı ile sorunlarını dile getirme ve devletlerini kurma aşamasında taleplerini dile getirmeleri böylece gerçekleşmiş oluyordu. Milliyetçilerin amaçları bunlar olsa da, özellikle İngiltere ve Rusya'nın amacının bu olmadığı aşikârdı. İngiltere'nin Ayastefanos Antlaşması'nın tekrar elen alınmasını istemesinin ardında yatan sebep Rusya'nın Akdeniz'e inme tehlikesini engellemektir. Rusya da Ermeni meselesini Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir kart olarak kullanmayı amaçlamaktaydı. Diğer taraftan da kendi sınırları içerisinde yaşayan Ermenilere yönelik dikkatli olmak zorundaydı.¹⁴² Ermeni Kilisesi'nin Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilere yönelik ıslahat yapılması yönünde bir teminatı bu antlaşma ile alması şüphesiz önemli bir adımdı, fakat Kırımın'ın deyimini ile Balkanlarda bulunan uluslar "demir kaşıkları" ile bu antlaşmadan önemli pay elde etmiş, fakat Ermeniler "kâğıt kaşıkları" ile bu antlaşmadan onlar kadar karlı çıkmamıştı.¹⁴³ Bu deyimini ile Kırımın Balkan uluslarının bir silahlı mücadele ve Avrupa desteği ile özgürlüklerini elde ettikleri vurgusunu yaparken, diğer yandan Ermenilerin silahlı mücadelelerinin başlaması gerektiğini ve bu hususun bağımsızlık için önemli olduğuna dikkat çekiyordu.

¹⁴⁰Köksal, **Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu, Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Misyonerlik**, s. 9.

¹⁴¹Gürbüz Evren, **Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları**, Ankara, Ümit Yayıncılık, 2002, s. 58.

¹⁴²Michael Gunter, **Armenian History And The Question Of Genocide**, New York, Palgrave Macmillian Press, 2011, s. 3.

¹⁴³Louise Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement; The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century**, Berkeley, University of California Press, 1963, s. 29.

Ermeni milliyetçilerinin siyasi arenada ayrılıkçı isteklerinin kabul görmesi ilk kez 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmıştır.¹⁴⁴ Osmanlı Devleti'nin 1878 Osmanlı-Rus savaşına kadar Ermenilere yönelik tutumu, Ermenilerin gerek okullarla gerekse de eğitim ve kültür kurumları aracılığıyla faaliyetleri çizgisinden dışarı çıkılmadıkça hoşgörülü olmuştur. 93 Harbi'nden sonra Ermeniler hem Osmanlı Devleti'nden "ıslahat", hem de Avrupalı devletlerden bu ıslahatların uygulanmasına yönelik "destek" sözü almış ve bu Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı olan tutumunun değişmesine yol açmıştır. Akabinde Ermenilerin de tutumu değişmiştir. Komitalarla birlikte Ermeni Kilisesi'nin de yardımıyla hedefi olan Ermeni devletinin kurulması yönünde 2 yönlü plan tatbikine başlamıştır. Plan içinde Ermeni halkının Osmanlıya karşı isyanını hazırlamak ve bunun maddi altyapısını oluşturmayı, diğer yandan da Avrupa kamuoyunun dikkatini propaganda isyan faaliyetleri ile Anadolu'ya çekmek ve de Osmanlı Devleti'nin kendi lehlerine davranmasını zorunlu kılmayı amaçladı.¹⁴⁵

1829-1878 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı ekonomik dönüşüm, Fransız Devrimi'nin II. Mahmud döneminden itibaren oluşan Ermeni aydınları üzerindeki etkileri, Rusya'nın imparatorluğu parçalama konusunda uyguladığı politikalar ve en nihayetinde yaşanan sosyal ve siyasal değişimler Ermeni milliyetçiliğinin alt yapısını hazırlamıştır. Ermeni Milliyetçiliğinin en önemli etkeni hiç şüphesiz Ermeni aydınları olmuştur. Nitekim Ermeni aydınlarının Amiralalar ve Ermeni Gregoyan Kilisesi ile giriştiği mücadelenin 1864 yılında nasıl nihayete erdiğinden bahsedilmişti. Bu mücadele sonucunda aydın sınıfı özellikle oluşturdukları meclis ve Patriklik makamı ile Anadolu'da yaşan Ermenilerin sorunlarını ele almaya çalışmıştır.

¹⁴⁴Laçiner, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, s. 18.

¹⁴⁵Bayram Kodaman, **2. Abdülhamit Devrinde Ermeni Sorunu'nun Çözümü İçin İki Öneri**, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 5, 1986, s. 24-25.

Nitekim 1878 yılında gelindiğinde ilk defa bir uluslararası antlaşma metinleri içerisinde “Ermenistan” kelimesinin kullanılması ile de büyük ölçüde başarı elde edildi.

D.ERMENİ PARTİLERİNİN OLUŞUMU VE HAREKETİN YÜKSELİŞİ: 1878-1908

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermenilerin isteklerinin ilk defa uluslararası bir belgede karşılık bulması isteklerinin karşılık bulması yönünde önemli bir adımdı. Fakat Avrupa devletlerinin kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeleri, ilerleyen yıllarda Ermenileri yarı yolda bırakmalarına sebep olacaktı. Diğer yandan 19. yüzyılın ortalarında Ermeni milliyetçi hareketinde kökten değişiklikler meydana geldi. Önceki dönemde Ermeniler Hıristiyan güçler sayesinde kurtulmayı hedefliyorken şimdi ise Ermenistan’ın özgürlüğü için devrimci faaliyetin gerekli olduğuna ikna olmuşlardı. Bu değişiklik Ermeni entelektüellerinin Avrupa’nın devrimci fikirleriyle temaslarının sonucuydu.

Ermeni aydınların kendi soydaşlarının sorunlarını ele almadaki ilk çabaları daha önce bahsedilen 1864 Ermeni Millet Nizamnamesi’nin ilanı ile sonuçlanmıştı. Bu gelişim İstanbul’da yaşayan Ermenilerin iç çekişmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Anadolu’da ise Ermenilerin durumu tamamen başkaydı. 19. yüzyıl sonuna doğru dünyada Ermeni nüfusunun 3 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Çoğunlukla 3 imparatorluk arasında dağınık bir şekilde yerleşen Ermeni nüfusu ticaretle uğraştığı için ticaret yollarının önemli kentlerinde yerleşmiş durumdaydılar.¹⁴⁶ Bu dağınıklık ise Ermenilerin farklı sosyal yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

¹⁴⁶Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, 7. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 166.

Ermenilerin “milli” bir ülkelerinin olmayışı toplumsal hareketlerinde etkili olacaktı.¹⁴⁷ Ermeni işçi sınıfının oluşması Bakü, Tiflis ve Batum’da oldu. Ermeni toplumunun dört bir yana saçılmış olması ve köy dünyası ile diaspora burjuvazisi arasındaki uçurum, siyasal sınırların yarattığı bölünmeleri büyütmişti. Bu durum da Ermeni devrimci hareketinin özgün niteliklerini belirlemiştir: “Kafkasyalıların Osmanlı Ermenistan’ına yönelik halkçı bir Haçlı Seferi ve onların ulusun değişik kesimleri ve toplumsal sınıflar arasındaki, tarih içinde kopmuş bağları yeniden kurma arzuları.”¹⁴⁸

Ermeni sorununun temelinde tarım problem yer almaktaydı. Eski sistemin aksaklıkları giderilmeden yeni sistem getirilmiş ve bu sistem de denetlenemediği için neredeyse tamamıyla Ermenilerin aleyhine bir durum oluşmuştu. 1864’te Rusya’nın Gürcülere karşı kazandığı zaferden sonra ise Kafkasya’dan sürgün edilen insanlar Anadolu’ya geldi ve bu insanlar genellikle Ermenilerin yaşadığı arazilere yerleştirildiler.¹⁴⁹ Sürgün gelen insanların yanlarında mal varlığı namına bir şey getirmeleri pek güç olduğundan (izledikleri yolun geçtiği coğrafyanın da zorlu bir yapıya sahip olduğu düşünülürse) mal varlığı olan insanların mallarına el koymalarından doğal bir durum söz konusu olamaz. Sonuç olarak bu durum bölgede yaşayan Ermenileri de etkilemiş, genelde ise bölgede toplumsal bir rahatsızlığa sebep olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu’nda herhangi bir toplumsal sorun tarımsal sorunla bağlantılıydı. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu’nda nüfusun yüzde 85’i kırsalda yaşıyordu. Tarımsal sorunların düzeltilmesi ve bununla bağlantılı olarak toplumsal sorunların giderilmesi için yapılan düzeltimler ve reformlar çok yavaş ilerliyor ve bu da

¹⁴⁷Anahide Ter Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s. 12.

¹⁴⁸Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, s. 13.

¹⁴⁹**Ibid.**, s. 15.

zaman içinde sorunların büyümesine neden oluyordu.¹⁵⁰ Nitekim bu reformların ve yapısal bozuklukların düzeltilmesi çok yavaş ilerlediğinden 1878 Berlin Antlaşması'nda Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik bir ıslahatın yapılması gündeme gelmişti. Bu ise kendi sırasında Berlin Antlaşması'nı imzalayan ve Ermenilere yönelik bir ıslahatın yapılmasına garantörlük görevini üstlenen devletlerin farklı çıkar politikaları nedeniyle uygulamaya koyulmamıştır. Elbette bu ıslahatların yapılmamasında uluslararası siyasetin olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu ekonomik koşulların da belirleyiciliği söz konusudur. Osmanlı İmparatorluğu ilk defa 1853 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşı ile ilk kez borçlanma yoluna gitmiş ve bu da 1881 yılında devletin iflasını açıklaması ve Düyunu Umumiye'nin oluşturulması ile sonuçlanmıştır. Oluşturulan bu kurum imparatorluğun kimi gelir kaynaklarına el koymuş ve bu vergilendirmenin de uygulanabilmesi için imparatorluk sınırlarında teşkilatlanma yoluna gitmiştir. Bu kurumun nasıl oluşturulduğu ve katılımcı devletlerin politikasından daha önce bahsedilmişti. Nitekim bu borç sarmalı içerisinde devletin Doğu Anadolu'da bir ıslahat çalışması yürütmesi pek mümkün görünmüyordu. Diğer yandan da uluslararası siyaset ve Avrupa Devletleri'nin farklı çıkarlara sahip olması ve bu çıkarların çoğu zaman birbiriyle çatışması ıslahatların yapılması hususunda Osmanlı İmparatorluğu'na ortak bir baskı ihtimalini ortadan kaldırmıştır.

Uluslararası siyasette 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan değişimler 1880'li yıllar boyunca Ermeni aydınlarının devrimci bir yola sapmalarına sebep olmuş ve onların teşkilatlanmalarının da boyutunu değiştirmiştir. Bu bağlamda ilk olarak Rusya'da yaşanan değişimlere değinmek yerinde olacaktır.

Rusya'nın bir Ermenistan Devleti kurma düşüncesi ilk kez 1774 yılında gündeme gelmiş, fakat Rusya bu yılda imzalanmış olan Küçük Kaynarca Antlaşması ile sadece Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Ortodoksların koruyuculuğu hakkını elde

¹⁵⁰ **Ibid.**, s. 164.

etmiştir. 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması ile Eçmiadzin Katolikosluğu Rusya sınırları içerisinde kalınca, Osmanlı Ermenilerine yönelik dini ve siyasi baskılar da başlamıştır.¹⁵¹

Küçük Kaynarca Antlaşması'nda Rusya'nın elde ettiği bu hak, 1856 yılına gelindiğinde Avrupa devletlerine verildi, böylece Ermeniler de dahil olmak üzere Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hıristiyanlar için koruyuculuk görevi Osmanlı Devleti'nin kontrolünden çıkmış oldu. Rusya bu koruyuculuğu elde ederek sıcak denizlere inme ve etkisini Ortadoğu'ya nüfuz etme düşüncesi taşıyordu. 1881 yılına gelindiğinde ise III. Aleksandr'ın Rus çarı olmasından sonra, Rusya'nın gerek iç gerekse de dış politikada Hıristiyanlara karşı izlediği liberal politika keskin bir şekilde değişmiş ve "Ruslaştırma" politikası başlamış oluyordu. Bu politikaların bir sonucu olarak Rusya Ermenileri Anadolu'ya geçmiş ve faaliyet göstermeye başlamıştır. Rusya her ne kadar iç politikada baskıcı bir süreç uygulamay koysa da, Osmanlı Ermenilerini İngiltere'nin nüfuzuna kaptırmamak için bir yandan da Anadolu'daki Ermeni milliyetçilerini desteklemiştir.¹⁵²

Görüldüğü gibi II. Abdülhamid ve III. Aleksandr'ın politikalarının benzeşmesi ve Rusya'nın en azından iç politikada Ermenilere yönelik politikaları Ermeni milliyetçiliğinin Anadolu'da devrimci bir şekilde evrilmesine sebep olacaktır. 1880'li yıllarda kurulan cemiyetlerin belirleyici özelliği ise devrimci olmalarıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarında yaşayan ulusların bağımsızlıklarını elde etmelerinde en önemli unsurun Avrupa Devletleri'nin müdahalesi olduğunu daha önce belirtilmişti. Nitekim Yunan isyanının çok kısa bir zamanda başarıya ulaşmasında en önemli etkenin Avrupa Devletleri'nin ortak hareketinin önemi ortadadır. Bu bağlamda özellikle 1878 Berlin Antlaşması'nın öngördüğü gibi ıslahatların yapılması konusunda

¹⁵¹Evren, **Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları**, s. 71.

¹⁵²**Ibid.**, s. 72-73.

Avrupa Devletleri'nin ortak bir tutumu olmadı. Sadece güç dengeleri açısından İngiltere ve Rusya arasında olan çekişme mevcuttu. Rusya'nın bir yandan iç politikalarda Ermenilerin faaliyetlerine yönelik sert tutumu ile diğer yandan Anadolu Ermenilerine olan desteği İngiltere karşısında izlediği politikanın somut göstergesidir. Bu noktadan da belli olacağı gibi aslında Rusya'nın temel politikası bir Ermenistan devleti kurmak değil, tam tersine geleneksel politikasına uygun olarak sıcak denizlere inme ve Ermenileri kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını hızlandırmaktı. Diğer bir sebep de Rusya'nın Karadenizi bir iç göl haline getirmektir. Bu bağlamda Ermenilerin desteklenmesi bu amaca da hizmet ediyordu.¹⁵³

Rusya'nın Ermeni devrimci hareketinde oynadığı rol dönemsel olarak değişmiştir. Bahsedildiği gibi 1880'li yıllarla birlikte Rusya iç politikada yaşadığı değişimlerin bir sonucu olarak Anadolu'daki Ermenileri desteklemiş, ancak onların bir devlet kurma yolundaki girişimlerine ise sıcak bakmamıştır. Bu durum ileride bahsedileceği gibi 1912 yılında değişecektir.

Diğer yandan 1880'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nun denge politikası gözetmek zorunda kaldığı Avrupa Devletleri listesine yeni bir ülke daha eklenmiş oluyordu: Almanya. Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun ilişkilerinde ise en önemli nokta olarak değerlendirilebilecek olan olgu Berlin-Bağdat demiryolunun inşasıdır.

Demiryolları sömürge dönemi boyunca sömürge topraklarında var olan hammaddelerin taşınması ve bunun merkez ülkelere taşınması için kullanılmıştır. Emperyalizm çağında ise demiryollarının bu işlevine ayrılıkçı hareketleri desteklemek, ve emperyalizm çağının başlaması ile ortaya çıkan sömürge paylaşımını yapmak da eklenmiştir.¹⁵⁴

¹⁵³ **Ibid.**, s. 64.

¹⁵⁴ **Ibid.**, s. 64-65.

Bağdat Demiryolu Projesi bölgede Rusları ve Fransızları tehlike olarak kabul eden ve Almanların bölgede artan nüfuzlarını kendi lehine gören İngiltere için önemli olmuştur.¹⁵⁵ Bağdat Demiryolu Projesi'nin Almanya'ya verilmesi Rusya'nın büyük tedirginliğine sebep olmuş, Almanya ise Rusya'nın Ermenistan Devleti kurma çabalarına çok temkinli yaklaşmış ve bu süreçte Osmanlı İmparatorluğunu desteklemiştir.¹⁵⁶ Bu projenin Ermeni Milliyetçiliği'ne doğrudan bir etkisinin olması söz konusu değildir. Fakat daha önce de belirtildiği gibi Anadolu'da yaşayana Ermenilere yönelik ıslahatların yapılması konusunda Osmanlı İmparatorluğu'na herhangi bir baskının gelmesine 1880'ler ve 1890'larda dolaylı yoldan engel olmuştur. Nitekim Almanya'nın bu projeyi üstlenmesi ve İngiltere'nin Almanya'yı desteklemesi ve Rusya'nın devrimci örgütleri desteklemesi ve ıslahatların yapılması konusunda Osmanlı İmparatorluğu'na herhangi bir baskı uygulamaması 1880'lerin sonunda kurulacak olan Ermeni devrimci örgütlerin politikalarını belirleyici unsurlar olarak ortaya çıkacaktı. Avrupa devletlerinin ve özellikle İngiltere'nin Doğu Anadolu bölgesi ile dolaylı olarak da Ermenilerle ilgilenmesinin bir diğer sebebi de bölgenin İngiltere'nin elinde bulundurduğu stratejik noktalara ulaşım imkânının olmasıydı.¹⁵⁷

Uluslararası dengelerin Ermeni hareketine, özellikle 1880'lerin sonuna doğru oluşturdukları partilerin programlarına esaslı bir etkisi söz konusudur. Diğer yandan iç politikada yaşanan değişimler de hareketin pratiklerini ileride ele alınacak kongrelerde yeni baştan belirlemelerine neden olacaktır.

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığındaki rolü, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruması ya da parçalanmasının uluslararası dengelere bir zarar vermeden gerçekleşmesini izlediği geleneksel

¹⁵⁵ **Ibid.**,s.66.

¹⁵⁶ **Ibid.**,s.77-78.

¹⁵⁷ Mustafa Gül, "1896 Van Ermeni İsyanı Ve Sonrasındaki Gelişmeler", Ankara, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S: 8, 1997, s.141.

politikasını değiştirmesi ile önemli bir noktaya gelmişti. Nitekim ilerde bahsedileceği gibi 1914 yılında yürütölen çalışmalarda Rusya'nın en önemli çıkar atışması yaşayacağı öлке Almanya olacaktır. Sonuç olarak uluslararası dengeler Ermenilere y6nelik bir ıslahat projesinin uygulanmasını engellemiştir.

1856 yılında Paris Antlaşması ile birlikte Avrupa Devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütönlüğüne saygı duyacakları ilkesini 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması ile terk etti. Bu antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu sadece toprak kaybetmedi, aynı zamanda Avrupa devletlerinin reform meselesini sebep göstererek Osmanlı iç işlerine karışmasının da önu açılmış oluyordu. Bu da ayrılıkçı ve milliyetçi hareketlerin gelişmesine neden oldu.¹⁵⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat Fermanı ile modernleşmesinin yeni bir boyuta taşınması II.Abdölhamid'in tahta çıkışı ile birlikte devam etmiştir. Nitekim Mithat Paşa'nın çabalarıyla ilan edilen Kanun-i Esasi Osmanlı modernleşmesinin siyasal ayağında yeni bir dönemi temsil ediyordu. 93 Harbi'nin patlak vermesi ile askıya alınmış olmasına rağmen, Osmanlı ordusunda ve kurumlarında modernleşme olgusu hız kesmemiş, fakat bu J6n Türkler tarafından yeterli görölmemiştir. Ortak bir eğitim sürecinden geçen ve devletin içerisinde muhalefet kanadına itilmış olan J6n Türkler'in başlangıçta Osmanlı yönetimi ile fikir ayrılıkları o kadar da derin değildi. Muhalefet tarafında bulunmalarının en önemli nedeni yönetim mekanizmasının dışına itilmeleri idi.¹⁵⁹

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bitmesi ile birlikte II.Abdölhamid Meclis-i Mebusan'ı tatil etmiş ve 1908'e kadar bir daha meclisin toplanmasına izin vermemiştir. Bu ise iteki muhalefet gruplarını anayasal olmayan bir ereve de mücadele etme

¹⁵⁸Feroz Ahmad, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, ed: Marian Kent, ev: Ahmet Fethi, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.6.

¹⁵⁹Kevorkian, **Ermeni Soykırımı**, s. 27-28.

yoluna itmiş oldu. Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı ülkelerle olan ilişkilerinde de önemli değişiklikler yaşanıyordu. Savaş sırasında İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesi ve Jön Türk hareketini İngiltere'nin desteklemesi II.Abdülhamid'in İngiltere'den uzaklaşması ile sonuçlanmıştır. 1882 yılında Fransa Tunus'u işgal edince de Fransa ile ilişkiler gerginleşmiştir. Bütün bu değişimler Avrupa siyasetinde yeni bir güç olarak ortaya çıkan Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun yakınlaşması ile sonuçlanmıştır. II.Abdülhamid'in meşrutiyeti lağv etmesi ve meclisi tatile göndermesi sonuç olarak Jön Türk hareketini radikal bir eğilim içerisine sokmuştur.¹⁶⁰ Jön Türk hareketinin gelişimi ve Ermeni partileri ile olan ilişkilerinden ileride bahsedilecektir.

1. Ermeni Cemiyetleri ve 1862 Zeytun Ayaklanması

Ermeni aydınlarının ortaya çıktığı dönemde özellikle 1850'li yıllarda Anadolu'da yaşayan Ermenilerin kültürel seviyelerini yükseltmek amacıyla dernekler kurulmaya başlanmıştır. Ermenilerin ilk derneği 1851 yılında Mıgırdiç Kırımian tarafından kurulan "Ser" (Aşk)'dir. Amacı Kilikya'da bağımsız bir Ermeni devleti kurmak olan bu cemiyet patrik tarafından desteklenince bir kaç yerde şubeler açmış ve zaman içinde Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlığı için çalışmaya başlamıştır.¹⁶¹Kırımian'ın kurduğu bu dernek daha çok Kilikya Ermenilerinin gelişimi için faaliyet göstermiştir.¹⁶²

1860'lı yıllarda Osmanlı imparatorluğunda kurulan ilk cemiyet Hayırsever Cemiyetidir(Benevolent Union). İstanbul'da kurulan bu cemiyetin de amacı Kilikya'da yaşayan Ermenilerin kültür seviyelerinin yükseltilmesiydi.¹⁶³Bu amaçlarının yanısıra

¹⁶⁰Mehmet Burak Durdu, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketi'nin Başlaması ve Etkileri", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S: 8, 1997, s. 295-296.

¹⁶¹Düzgören, **Millet-i Sadıka'dan Milli Düşmanlığa Ermeniler**, s. 47.

¹⁶²Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement; The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century**, s.76.

¹⁶³Gürün, **Ermeni Dosyası**, s. 195-196.

1850’li ve 1869’lı yıllarda kurulan cemiyetlerin esas gayeleri Ermeni dilinin türdeş hale getirilmesi olmuştur.¹⁶⁴

1878 yılında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşması ile Ermenilerin silahlı mücadele dönemi başladı. Bu bağlamda 1878 yılında kurulan “Kara Haç Cemiyeti”, 1881 yılında Erzurum’da kurulan “Anavatan Müdafileri” yüzyılın sonuna doğru Ermeni milliyetçi hareketini temsil edecek partilerin alt yapısını oluşturdu.¹⁶⁵

1880’lere gelindiğinde Ermeni Milliyetçiliğinin en önemli aşaması olan Ermeni Partilerini kuracak kadroların oluşmasını sağlaması açısından önemli olan cemiyetlerin kurulması ise 1860’lı yıllarda başlayacaktır. Bu cemiyetlerin ilk örneği ise daha önce belirtildiği gibi Hayırsever Cemiyeti oldu.¹⁶⁶Bu cemiyetin teşekkülü Zeytun ayaklanmasının sonucunda gerçekleşti.

Ermeni milliyetçiliğinin ortaya koyduğu ilk örnek olarak yılındaki Zeytun’da başlayan ayaklanma gösterilebilir. Zeytun bölgesi bölgesel sorunlar nedeniyle Osmanlı Devleti’ne karşı 57 kere ayaklanmıştı. 1861 yılına kadar Zeytun bölgesinin isyanları hep vergi konusunda yapılmış isyanlardı ve siyasi amaç taşımıyordu. 1862 yılındaki isyan ise artık misyonerlerin faaliyetleri ve siyasi propaganda içerdiğinden milliyetçi motifler barındırdı.¹⁶⁷Bu bağlamda 1862 yılında ortaya çıkan Zeytun ayaklanması Ermeni ideologlar tarafından topyekun savaşların başlangıcı olarak kabul edilmiştir.¹⁶⁸

1862 yılında patlak veren Zeytun ayaklanması IV.Murat devrinde kendilerine vergiden muaf olmaları yönünde bir ferman vermesi gösterilerek meşru gösterilmeye çalışılmıştır. Tarihte çıkardıkları birçok isyanın hepsinin altında yatan sebep genellikle

¹⁶⁴Minassian, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme, Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil*, s.132-133.

¹⁶⁵Gürün, *Ermeni Dosyası*,s. 196.

¹⁶⁶Orhan Doğan, “*Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)*”, Konya, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, S: 20, 2008, s. 309.

¹⁶⁷Düzgören, *Millet-i Sadıka’dan Milli Düşmanlığa Ermeniler*, s. 44.

¹⁶⁸Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, s. 13.

vergi yükü ile ilgiliydi. Fakat Türk araştırmacıların tezlerine göre de 1862'deki isyan ise ilk defa ideolojik bir kavrayış taşıyordu.¹⁶⁹

İsyanın oluşma sürecindeki en önemli etkenlerden birisi de Kafkasya'dan gelen göçmenlerin bölgeye yerleştirilmeleri olmuştur. Bunun akabinde vergi mükellefiyetleri arttırıldı. Göçlerden dolayı toprak mülkiyeti ve Zeytun'un bölge merkezine bağlanması da durumu daha da gerginleştirmiştir. Bu durumun akabinde Levon isimli bir Ermeni'nin Lusinyan soyundan geldiğini ve kendisinin meşru varis olduğunu söylemesi üzerine isyan patlak vermiştir. Sonuçta zorlukla da olsa Osmanlı birlikleri isyanı bastırıldı. Fakat 3. Napolyon'un baskısıyla isyana karışanlar cezalandırılmadı.¹⁷⁰ Nitekim Zeytun isyanından sonra bölgeden sürülen veya kaçararak İstanbul'a gelen Zeytunlular, aydınlar ile görüşmüşlerdir. Sonuç olarak 1862 yılında Hayırsever Cemiyeti'ni kurdular.¹⁷¹

Zeytun ayaklanmasının sona ermesini izleyen yıllarda Ermeni Millet Nizamnamesi'nin ilanı ile birlikte Ermeni Milliyetçilerinin çalışmaları kilise içerisinde yoğunlaşmaya devam etmiştir. 1878 Berlin Antlaşması'nda ilk etkilerini gösteren Ermeni aydın sınıfı, antlaşma belgesinde belirtilen ıslahatların yapılmasına yönelik olarak herhangi bir ilerleme göremediğinde, daha önce de bahsedildiği gibi Kırımıyan'ın sözlerinin vurguladığı gibi silahlı mücadeleye üstünlük vermeye başladılar.

2. Ermeni Devrimci Partilerinin Oluşumu

Bir yandan uluslararası dengelerin Ermenilere yönelik ıslahat projelerinin yapılmasını mümkün kılmaması, diğer yandan da 1878 Berlin Antlaşması'nda Ermenilerin bağımsızlık isteklerinin karşılıklı bulmaması oluşan Ermeni aydınlarının II.

¹⁶⁹Düzgören, *Millet-i Sadıka'dan Milli Düşmanlığa Ermeniler*, s. 44-45.

¹⁷⁰Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement; The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century*, s. 71.

¹⁷¹*Ibid.*, s. 72.

kuşağını partiler nezdinde örgütlenme yoluna itmiştir. Nitekim ilk teşebbüs daha antlaşmanın imzalanmasının hemen ardından ortaya çıkmış ve gizli olarak faaliyete geçecek olan “Kara Haç” cemiyetinin örgütlenmesi olmuştur. Bu cemiyetin esas amacı hazırladıkları raporlarla ve belgelerle uluslararası kamuoyunun ve devletlerin ilgisini bölgeye çekmeye yöneliktir.¹⁷²

1880’li yıllar boyunca da Ermeni aydınlarının cemiyetler şeklinde örgütlenmeleri devam etmiştir. Daha önce oluşturulan dernekler ise 1880 yılında birleşerek “Birleşik Ermeni Cemiyetleri” adını almıştır. Bu oluşum ve daha önce oluşturulan dernekler 1850 yılından beri Anadolu’nun birçok bölgesinde okullar açmakla Ermenilere yönelik faaliyetlerini yürütmekteydi. Ermeni aydınlarının ilk kuşağının nasıl oluştuğundan daha önce bahsedilmişti. Nitekim bu oluşan kuşak daha sonraları açtığı okullarla ve derneklerle Ermeni aydınların II. kuşağının oluşmasını sağladılar ve bu oluşan kuşak 1880’lerle birlikte kurulan gruplara karıştılar.¹⁷³

1885 yılına gelindiğinde ise Ermeni Devrimci hareketi bakımından bir dönüm noktası yaşanıyordu. Şimdiye kadar oluşturulan cemiyetler, dernekler ve başka oluşumlar daha çok Ermenilerin yaşam standartlarının ve kültürel seviyelerinin yükseltilmesi amacını taşıırken, bu yılda ortaya çıkan “Armenakan Partisi” ise devrimci bir amaç ediniyor ve Ermenistan devletinin kurulması yolunda ilk ciddi adım oluyordu. Parti programına bakıldığı zaman şu hususların dikkat çektiği ortadadır: “İhtilal yolu ile Ermenileri kendi kendilerini idare hakkını elde etmeleri, partiye sadece Ermenilerin alınması, ihtilalci fikirleri yaymak, üyelere silah kullanmayı öğretmek, askeri disiplin sağlamak, gerilla kuvvetleri oluşturmak, halkı genel bir harekete hazırlamak”. Bu

¹⁷²Ibid., s. 84.

¹⁷³Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, s. 19.

maddeler ile 1885 yılına kadar kurulan cemiyetler ve derneklerden çok farklı bir amaç ortaya koyulmuş oldu.¹⁷⁴

1885 yılında Van'da Mıgırđıç Portakalyan, Mıgırđıç Terlemezian, Girigiagos Terlemezian, Ruben Shatavorian, Grigor Odian, Grigor Adjemian, M. Parutdjian, Ghevond Khandjian, Grigor Beozikian ve Garegin Manukian tarafından Ermeni hareketinin ilk devrimci partisi kuruldu. Partinin kuruluş yıllarındaki amaçları arasında en dikkat çekici olan Ermenilerin kendi kaderini tayin etme hakkını elde etmesiydi. Nitekim bunun için Ermenilere askeri eğitim vermek, kültürel eğitimini üstlenmek gibi hedefler belirlenmişti. Parti programına bakıldığı zaman ise ilk defa bir Ermenistan devleti vurgusu yapılmakta, maddi sıkıntıları gidermek için çözümler önerilmekteydi. Parti üyeleri devrim için gerekli şartların oluşmasını beklemeyi öngördüler. Nitekim bunun içinde elzem olan silahlı güç ve kültürel eğitim konularına ağırlık verdiler.¹⁷⁵

Armenekan merkezi Van olmak üzere İran, Kafkasya ve Avrupa'da örgütlenmiştir. Portakalyan'ın Van'da oturması yasaklanınca 1885 yılında Marsilya'ya gitmiş ve orada "Armenia" isimli gazete çıkarmaya başlamıştır.¹⁷⁶ Portakalyan'ın editörlüğünü yaptığı "Armenia" gazetesi 1885 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1886 yılında ise Rusya'da yasaklanmıştır.¹⁷⁷ Bu parti 3 Mıgırđıç tarafından oluşturulan bir parti olarak da görülmüştür. Nitekim Portakalyan basın işlerini üstlenirken, Kırımın eski patrik olması hasebiyle halk içindeki propaganda faaliyetlerini yürütmüş, Terlemezyan ise yazdığı yazılarla genç Ermeni aydınlarını parti saflarına katma işini üstlenmişti.

¹⁷⁴Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 197.

¹⁷⁵Halil Özşavlı, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, S: 41, 2012, s. 151-153.

¹⁷⁶Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", s.310-311.

¹⁷⁷Özşavlı, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat Ve Terakki İttifakı", s.151-153.

Parti, programında silahlı eğitimin ve özellikle Kürtlere karşı Ermenilerin savunulması hususunda önemle durulmakla birlikte, daha sonraları kurulacak olan Taşnak ve Hınçak Partilerinin de izleyeceği politikalarla paralel bir politika takip etmiştir.¹⁷⁸ Parti üyeleri örgütlenmesi ve faaliyet alanı itibarıyla zaman içerisinde Van'da önemli bir nüfuza sahip oldular.

Armenakan Partisi kuruluşu itibarıyla daha çok bölgesel bir parti olsa da kurucularından olan Portakalyan'ın editörlüğünü yaptığı "Armenia" gazetesi Avrupa'da kısa zamanda Ermeniler içerisinde popülerlik kazanmıştır. Nitekim Avrupa'da eğitim gören bir grup öğrenci Portakalyan'a müracaat etmiş ve ciddi anlamda bir devrimci partinin teşekkülü için ona teklif götürmüşlerdir. Portakalyan'ın bu teklifi reddetmesi ise Ermeni öğrenciler tarafından hayretle karşılanmıştır. Buna rağmen, bu öğrenciler 1887 yılında iki önemli Ermeni devrimci partisinden birisi olacak olan¹⁷⁹ ve ismini Ermeniceden tercüme edildiğinde "çan" anlamına gelen Hınçak Partisi'ni kurdular.¹⁸⁰

1887 yılında Avedis Nazarbekyan, Marian Vardanyan, Gabriel Kafian, Ruben Hanazard, Ruben Martinyan, Mıgırđıç Manuçaryan ve Gevorg Haracıyan tarafından İsviçre'de Hınçak partisi kuruldu. Hınçak Rusya'da kurulan *Kolokol* teşkilatının eşdeğeri idi ve çan anlamına geliyordu. Avrupa'da eğitim görmüş bu kişiler Marksist fikirleri rehber edinmiş ve Rusya'nın himayesinde kurulacak olan Ermenistan'ın zaman içinde Rusya ve İran Ermenistan'ı ile birleşmesini öngörüyordu. Marksist fikirler doğrultusunda mevcut toplumsal örgütlenmenin yeniden oluşturulması, Anadolu Ermenistanı'nın bağımsızlığının sağlanması, bu yolda propaganda, tahrik, terör, teşkilatlanma konusunda da köylü ve işçi kesimine yaslanma ve Osmanlı'nın savaşa girdiği anlarda daha önceden kurulmuş olan silahlı grupların bu amaca hizmet etmesini

¹⁷⁸Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement; The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century**, s.98.

¹⁷⁹Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", s. 312.

¹⁸⁰Lewy, **1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?**, s. 34-35.

hedefliyordu. Sonrasında gerçekleşen Kumkapı nümayişi, Sasun isyanı, Babıali nümayişi ve Zeytun isyanı parti tarafından üstlenilmiştir.¹⁸¹

Hınçak Partisi propaganda ile ilgilenen ilk devrimci parti oldu. Nitekim önemli klasiklerin Ermeniceye çevrilmesi onların öncülüğünde başladı. İdeolojik olarak farklı kavramların hepsinin birbirine geçmesi aslında Hınçak Partisi'nin eylemlerini önemli ölçüde tutarsız hale getiriyordu. 1890-1896 yılları arasında giriştikleri eylemler ile önemli ölçüde ilgi topladılar, fakat nihai amaçları olan, Avrupa devletlerinin ilgisini çekebilme konusunda başarılı olamadılar. Diğer yandan da iç politikada Jön Türkler'in bile tepkisine neden oldular.¹⁸²

1890 yılında geldiği zaman, bu tarihe kadar oluşturulmuş olan bütün Ermeni oluşumlarının hepsinin tek bir çatı altında toplanması için bir girişimde bulunuldu. Tiflis'te bir grup öğrenci önderliğinde toplanan bütün gruplar Ermeni Devrimci Federasyonu isimli parti altında birleşmeyi kabul ettiler. Bu oluşum federasyon kelimesinin Ermenice karşılığının “*Taşnaksütyun*” olması sebebiyle Taşnak Partisi olarak anılmaya başlandı. İlk olduğu zaman Hınçak Partisi de bu oluşum içinde yer almış, fakat daha sonra görüş ayrılıkları sebebiyle bu partiden kopmuştur.¹⁸³

1890-1894 yılları arasında Taşnak Partisi belli bir parti programı olmadan çalıştı ve ayırt etmeden her yaştan ve her cinsten Ermeni olanlara topyekûn bir savaş çağrısı yaptı. Sosyalizm vurgusunun olmaması ise resmi organı olan “*Droşak*” ın da vurguladığı gibi Anadolu topraklarının sosyal yapısının sosyalizm için uygun olmamasından kaynaklanıyordu. Partinin esas amacı belli ölçüde Ermeni toplumunun gelişmesinin önünde engel olan herşeye karşı savaşılmayıydı.¹⁸⁴

¹⁸¹Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, s. 80-81.

¹⁸²Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm1887-1912*, s. 23-24.

¹⁸³Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, s. 35-36.

¹⁸⁴Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm1887-1912*, s. 25-26.

Ermeni partilerinin içerisinde çok önemli yere sahip olan Taşnak ve Hınçak partilerinin amaçlarının aynı olduğunu 1894 tarihli Taşnak parti programını incelemek yeterli olacaktır. Nitekim bu programda savaşçı grupların oluşturulması, Ermenilerin silahlandırılması ve hükümet kurumlarının yağmalanması ve yıkıma maruz bırakılması gibi hususlar Hınçak Partisinin kuruluşundaki ilkelerle örtüşüyordu.¹⁸⁵

Taşnak Partisi bütün devrimci örgütleri bünyesinde bulundurduğu için Ermeni milletinin esas devrimci örgütüne dönüştü. Üyelerinin büyük çoğunluğu sosyalist olmasına rağmen sosyalizm vurgusunun mücadelede bazı engeller ortaya çıkarabileceği hususunda anlaşmaya varılmıştı. Nitekim Hınçak ve Taşnak Partisi'nin amaç ve eylemleri arasında bir fark yoktu ve ikisi de bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasını hedefliyordu. Hınçak Partisi bağımsızlık vurgusu yaparken, Taşnak Partisi özgür Ermenistan vurgusu yapıyordu.¹⁸⁶ Herşeyden de önemlisi Taşnak parti programı nihai olarak devrimci Ermenilerin istediği sonuçları baştan vurgulamamış ve akıllıca ve aşamalı bir politika tercih etmişti.¹⁸⁷

Taşnak Partisi içerisinde bir tek fikrin egemen olduğu bir parti değildi. Kimi üyelerinin Anadolu'da kimi yıllardır faaliyet gösteren ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısı hakkında belirli bir derecede fikre sahip olmaları sebebiyle, daha gerçekçi önermeler yapmış ve sosyalizm gibi bir vurgunun Anadolu Ermenileri arasında bile anlaşılmayacağına farkına varmıştır. Nitekim gerçeklere göre hareket eden ve toplumsal tabanı cazip kılabilen kimi pratiklerle zaman içerisinde Ermenilerin esas partisine dönüşecektir. Hınçak Partisi ise Avrupa'da kurulmuş olması nedeniyle Anadolu toplumsal yapısına yabancıydı. Bu sebeple zaman içerisinde ancak belli bir eğitim seviyesine sahip insanların katıldığı bir partiye dönüştü.

¹⁸⁵Laçiner, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, s. 21.

¹⁸⁶Lewy, **1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?**, s. 36.

¹⁸⁷Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, s. 27.

Ortaya çıkan bu iki partinin üyelerinin çoğalmas ve eylemlerinin gerçekleştirilmesi için öncelikle Ermeniler içerisinde saygınlık kazanmaları gerekiyordu. Ermeni halkı ise daha çok köylerde yaşadığı için bunun da tek yolu birlikte yaşadıkları Türklerin aleyhlerinde bir propaganda oluyordu. Bu şekilde hem Ermenilerle Türklerin arası açılmış olacak ve İran menşeli olan fedailerin kahramanlıkları abartılarak kendilerine olan destek sağlanmış olacaktı.¹⁸⁸

1892 yılında Tiflis'te gizli olarak toplanan delegeler nihayet partiye resmi programını kazandırma yolunda ilk adım oldu. Nitekim Anadolu'dan gelen ve sosyalizm hakkında bir şey bilmeyen ve eylemlerin nasıl yapılacağı konusunda bir tartışmayı benimseyen üyelerin varlığı parti programında neden eylem tarzının tartışılıp, teorik konuların geri planda kaldığını açıklamaktadır.¹⁸⁹Üstü örtülü bir şekilde sosyalizm vurgusu yapılırsa da daha muğlak ifadeler Taşnak Partisi'nin diğer muhalefet gruplarıyla ilerleyen yıllarda belli ölçüde ilişki kurmalarını sağlayacaktı. Sosyalizm vurgusu uluslararası durum düşünüldüğü zaman Rusya'nın ve Avrupa Devletleri'nin tepkisine de neden olacaktı. İdeolojik vurgunun geri plana atılmasının sebeplerinden birisi de budur.¹⁹⁰

Taşnak Partisi'nin 1894 yılına kadar herhangi bir parti programı oluşturmadan çalıştığı görülmektedir. Bununla birlikte 1894 yılında parti programı oluşturulurken 1892 yılında yapılan kongrede alınan kararların parti programını yoğun bir şekilde etkilediği görülmektedir. 1894 yılında Cenevre'de 32 Taşnak delegesinin katılımıyla gerçekleşen toplantıda parti programı kabul edilmiştir. Parti programı Anadolu'da yaşayan Ermenilerin ekonomik haklarının savunulmasını ve vergilendirme politikalarında ortaya çıkan eşitsizlikler ve adaletsizliklere karşı durmak için Ermeni

¹⁸⁸Lewy, **1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?**, s. 37-39.

¹⁸⁹Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm1887-1912**, s. 26.

¹⁹⁰Ronald Grigor Suny, **Ararat'a Bakmak - Modern Tarihte Ermenistan**, İstanbul, Aras yayınları, 2015, s. 129.

halkını örgütlemeyi hedefliyordu. Bu amaçları gerçekleştirmek için şu eylem kararları alınmıştı:

- a) İhtilalci amaçlar doğrultusunda gruplar oluşturmak ve bu ihtilalci grupları hükümete karşı kullanmak
- b) Partinin ve ihtilalci fikirlerin propagandasını yapmak
- c) Savaşçı grupları organize etmek ve onların silahlı eğitimini temin etmek
- d) Her türlü yolla halkın ihtilalci ruhunu canlandırmak
- e) Yüksek mevkide bulunan kişilerle mücadele etmek ve onlara karşı terör eylemleri yapmak
- f) Hükümet müesseselerine sabotajlar düzenlemek ve yağmalamak
- g) Anadolu'ya insan ve cephane göndermenin yollarını yaratmak
- h) Oluşturulan gruplara lojistik ve insan yardımı sağlamak.¹⁹¹

Amaçları açısından kurulmuş olan bu iki parti arasında pek büyük farklılıklar yoktu. Nitekim parti tüzükleri incelendiği zaman bu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda aynı amaç doğrultusunda hareket eden bu iki parti Ermeni halkının temel temsilcileri olarak faaliyet gösteriyorlardı.

Ortaya çıkışları itibariyle bu iki parti Ermeni halkının temel temsilcileri durumuna gelecektir. Taşnak Partisi ve Hınçak Partisi ortaya çıktığı dönemden 1915'e kadar olan süreçte sürekli değişen bir politik tutumları savundular. 1890-96 yılları boyunca Avrupalı devletlerin müdahalesi ve iç isyanlarla milli bir yurt kurma amaçları İngiliz-Rus, İngiliz-Alman rekabetinden bihaber şekilde ilerledi. Yüzyılın sonunda ise Marksist eğilimlerine vurgu yaparak belli bir şekilde Avrupalı sosyalist kesimlerin desteğini alma politikası hâkim oldu ve bu Avrupalı devletlerin açık bir müdahalesini imkânsız hale getirdi. Bu tavır hareketlerin Avrupalı devletlere dayanmasından daha

¹⁹¹Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun(Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", s. 317-318.

çok İkinci Enternasyonal'in millî meselelere duyarlılığının artması ve hareketlerin devletlerden ziyade uluslararası örgütler boyuta kaymasının işaretleriydi.¹⁹²

Hınçak Partisi kuruluşu itibariyle sosyalizm vurgusu yaparak Taşnak Partisi'nden farklı bir söyleme sahipti. Eylem açısından daha aktif bir tutum sergileyen bu parti ilk eylemini 1890 yılında İstanbul'da gerçekleştirmiştir.

3. 1890-1896 Ermeni Eylemleri ve Ayaklanmaları

1890 yılında Hınçak Partisi'nin Kumkapı'da düzenlediği nümayişi incelemeden önce söz konusu olayın ortaya çıkış nedenlerini belirtmek gerekir. İlk neden 1878 Berlin Antlaşması'nın gereğince Ermenilere yönelik ıslahatların yapılmamasıydı ki, bu politik tutum 1890'lı yıllar boyunca partinin vurguladığı temel şey olmuştur. İkinci neden, 20 Haziran 1890 tarihinde Erzurum'da çıkan olayların sonucunda Ermenilerin mağdur edilmesi ve Patrikhane'nin saraya yeterince baskı yapmamış olmasıdır. Sonuncu sebep ise Bitlis ve çevresinde Musa Bey isimli bir şahsın Ermenilerin mallarına verdiği önemli tahribat üzerine İstanbul'da yapılan mahkemede önemli bir ceza almamış olmasıydı.¹⁹³

27 Haziran 1890 tarihinde Kumkapı'da bulunan Ermeni Patrikhanesi'nde Pazar ayinine toplanmış olan Ermeniler tarafından yürüyüş tertip edilmiştir. Partik Aşıkyan ise tarafsız bir patrik olması sebebiyle önce Patrikhane içinde başlayan eyleme karşı çıkmış ve bunun sonucunda darp edilmiştir. Baskılar sonucunda Ermenilerin taleplerini içeren bir belgenin Patrik tarafından okunmasına nail olurlar. Sonuç olarak Patrik'in yaralandığı bu eylem polisin müdahalesi üzerine daha başlamadan biter. Ortaya çıkışı itibariyle daha çok Patrik'e karşı yapılmış bir eylem olmasına karşın, Osmanlı yönetimi

¹⁹²Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, s. 75.

¹⁹³Musa Şaşmaz, "*Kumkapı Ermeni Olayı (1890)*", *Ankara Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, C: 19, S: 1, 2004, s. 105.

olayı farklı algılamış ve bir ayaklanma olarak yorumlamıştır.¹⁹⁴ Ağır yaralanarak kurtulan Aşıkyan görevinden istifa etmiştir.¹⁹⁵

Ermeni ihtilalcilerinin ilk eylem girişimlerinde Osmanlı yönetimini hedef almamaları ve kendi içlerinde bir hesaplaşma içine girmeleri aslında Ermeni temsilcilerinden olan Patrikhane ile partilerin arasındaki hesaplaşmanın henüz bitmediğinin işaretiydi.

Ermeni partilerinin başlattığı ve sonuçları açısından önemli olan bir diğer olay da 1894 yılında ortaya çıkan Sason ayaklanmasıdır. 1894 yılında merkezi hükümete ödenen vergilere ek olarak Kürt aşiretlerine de vergi ödenmesi gündeme gelince bölgede belirli bir düzeye örgütlenmesi olan Taşnak ve Hınçak partilerinin de desteği ile yerli ahali isyan etmiştir. Nitekim bu isyan bir yandan bölgedeki valiye karşı da bir isyan anlamına geldiğinden, vali Müslüman ahaliyi Ermenilere karşı kışkırtmış ve Ermenilerin mal ve mülklerine yönelik saldırı başlamıştır. Bu durum üzerine Ermeniler dağa çıktılar. Bölgedeki taleplerin merkeze bildirilmesine rağmen isyanı bastırmak için ordu gönderildi ve sonuç Ermeni köylülerin kıyımı oldu. Bu ayaklanmanın bir diğer özelliği ise Kürt ağalarına karşı yapılmış olmasıydı. Belli zamanlarda merkezi otoriteye karşı işbirliği yürüten Ermeniler ve Kürtler bu olaydan sonra aralarına önemli ölçüde bir mesafe koyacaklardı. Nitekim bu savaş olmayan bir bölgede Ermenilere yönelik olan ilk katliamlardan birisiydi. Bu katliam üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya'nın talebi üzerine reform paketi kabul edildi ve söz konusu paket yönetilmesi için bölgeye Hristiyan valilerin atanması, Hristiyan memur, polis ve jandarma alımları gibi hususlara ek olarak vergi toplamanın da düzeltilmesini içermektedir.¹⁹⁶ Ermeni komitelerince başlatılan 1894 tarihli Sason ayaklanması uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmesi ve ıslahat

¹⁹⁴ **Ibid.**, s. 107-108.

¹⁹⁵ İltar, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, s. 52.

¹⁹⁶ Kadir Akın, **Ermeni Devrimci Paramaz Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım**, 3. Baskı, Ankara, Dipnot Yayınları, 2015, s. 40-42.

taleplerinin diğerk devletler tarafından bir kez daha vurgulanmasına neden olması açısından önemlidir.¹⁹⁷

1894 yılında Sason'da isyan eden Ermenilerin toplu şekilde katledilmesi şeklinde Avrupa basınında tanıtılan bastırma girişimleri, 1895 yılında İngiltere'nin Babı-Ali'ye Doğu Anadolu'nun 6 vilayetinde ıslahatların yapılmasına yönelik bir nota vermesi ile sonuçlanmıştı. Nitekim bu projenin kabul edilmemesi halinde güç kullanımına gidileceğinin açıklanması üzerine Rusya olaya müdahil olmuştur. Doğu Anadolu'da ve özellikle Ermeni meselesinde İngiltere'nin nüfuzun artmasından duyduğu endişe ile birlikte Rusya güç kullanımına karşı olduğunu belirtince Yıldız Sarayı tasarıyı reddetmiştir. Tasarının reddedilmesi Ermenileri İstanbul'da ve Anadolu'nun birçok bölgesinde çatışmalara sevk etmiştir. Diğerk yandan da 1897 yılında Osmanlı-Yunan savaşının başlaması üzerine İngiltere'nin baskıları sona ermiş ve Balkan Savaşları'nın sonuna kadar herhangi bir girişimde bulunulmamıştır.¹⁹⁸

Sason ayaklanması olarak nitelendirilen bu olaydan sonra İngiltere'nin ortaya attığı ıslahat tasarısı özellikle I. Dünya Savaşı öncesinde Almanya ve Rusya arasında çatışmalara sebep olacaktır. Bundan daha sonra bahsedilecektir.

Ermeni partilerinin sistematik bir şekilde Doğu Anadolu'da faaliyet göstermeleri ve Ermenileri çıkabilecek bir isyan için silahlandırmaları sonuç olarak merkezi otoritenin bölgede bir takım düzenlemeler yapmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda bölgenin yapısında önemli bir unsur olan Kürtlerin örgütlenmeleri sağlanmıştır. "Hamidiye Alayları" olarak örgütlendirilen Kürtlerin eğitimleri ve düzenlerinin sağlanması için merkezi otorite tarafından subaylar görevlendirilmiştir. Amaçları merkezi otoritenin sağlanması, Doğu Anadolu'da düzenli bir yapının kurulması,

¹⁹⁷Laçiner, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, s. 19-20.

¹⁹⁸Erdal İlter, "*Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü*", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S: 6, 1995, s. 169-170.

Rusların saldırılarını engellemesi ve Ermenilere karşı bir güç teşkil edilmesi olmuştur. Nitekim yukarıda da bahsedildiği gibi Sason isyanının sebepleri arasında da Kürt aşiretlerin Ermenilere yönelik baskısı önemli bir rol oynamıştır.¹⁹⁹

1894-96 ayaklanmaları diye tanımlanan dönemde Anadolu'da Ermeni partilerinin liderliğinde pek çok olay vuku bulmuştur. Biçimleri ve doğaları itibariyle bunlar hep bölgesel olaylar olmuş ve Osmanlı birliklerinin müdahalesi ile sonuçlanmıştır. Buna karşın 1896 yılında Osmanlı Bankası'na düzenlenen saldırı ise Ermeni hareketinin tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur.

1896 Osmanlı Bankası olaylarına yönelik olarak var olan kaynaklar doğrudan olaylara karışmış kişilerin beyanlarından, olay sırasında veya olaydan çok az sonra olaya karışan insanlardan alınan beyanlardan oluşan belgelerden ve bu iki tür kaynaklara dayanan yorumlardan oluşuyor.²⁰⁰ Bir grup saldırgan bankayı çabucak ele geçirmiş ve isteklerini Yıldız'a bildirmiştir. Banka müdür yardımcılarında Auboyneau'nun ve Rus sefaretci tercümanı Maximov'un Yıldız'a giderek müzakerelere başlaması sonucunda saldırganlar Gironde adlı Fransız gemisiyle Marsilya'ya gönderildiler. Olaya hangi taraftan bakılırsa bakılsın, yani haklı ve haksızlığı bir yana olayın kendisinin tedhişçi –anarşist bir eylem olduğu bir gerçektir. Elbette olayın kendisine yönelik olan yorumlar olayın kendisinden çok propaganda mahiyeti taşımaktadır.²⁰¹ Olayın hemen ertesinde ortaya çıkan olaylarda Ermenilerin sistematik bir şekilde öldüğü iddalarının da yanlış ve doğru olabileceğini ortaya koyabilecek argümanlar ve belgeler mevcuttur. Zaten olayın sonrasında yaşananlar baskını gölgede bırakmıştır. Banka baskınının Avrupalı devletlerin dikkatlerini Ermeni meselesine çekmek olduğunu vurgulayan bazı belgeler bir yana bu niyetleri varsa bile tamamen

¹⁹⁹ Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (2. Abdülhamit ve Doğu Anadolu Aşiretleri)", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S: 32, 1979, s. 438-439.

²⁰⁰ Edhem Eldem, **İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 125.

²⁰¹ **Ibid.**, s. 126-127.

tersi bir durum söz konusu olmuş ve Ermeni komitaları yüzyılın sonuna kadar bir daha bu çapta bir olaya girişmemişler.²⁰²

Osmanlı Bankası'nın uluslararası bir kurum olması sebebiyle buraya düzenlenen saldırı Avrupa kamuoyunda da büyük tepkilere sebep olmuş ve Ermeni partilerinin Avrupa'da gördüğü desteğin azalmasıyla sonuçlanmıştır. Sonuç olarak 1894-96 ayaklanmalarında ve olaylarında 150 bin ile 200 bin Ermeni öldürülmüştür.²⁰³ David Lang 1894-96 olaylarında öldürülen Ermeni sayısının 200-250 bin civarında olduğunu düşünmektedir.²⁰⁴

1894-1896 ayaklanmalarının ve eylemlerinin sonucu olarak Ermeni partilerinde önemli değişiklikler meydana geldi. Sonuç olarak partilerin eylemleri sonuçsuz kalmış ve parti kadrolarının tüketilmesinden başka bir işe yaramamıştı. Diğer yandan Ermeni devrimci hareketinde bu dönemin sonunda yaşanan hem partilerin içlerindeki değişimler hem de partilerin diğer muhalefet gruplarıyla olan ilişkilerinin yeniden biçimlenmesi hareketin boyutunu değiştirmiştir.

İlk olarak bu olayların Taşnak Partisi üzerindeki etkilerine değinmek yerinde olacaktır: Taşnak Partisi Tiflis'te birçok Ermeni cemiyetinin ve gruplarının bir araya gelmesinden oluşmuştu ve üyelerinin çoğunluğu Kafkasyalılardan oluşuyordu. Bu olayların sonuçsuz kalması üyelerin çoğunluğunu büyük bir hayal kırıklığına uğratmıştı. Ayaklanmaların Osmanlı birliklerince bastırılması sonucunda parti içi çatışmalara bağlı olarak 1898 yılında Taşnak Partisi'nin II.Dünya Kongresi'nin toplanılmasına karar verildi. 2 ay süren bu toplantıların temel konusu eylemlerin neden sonuçsuz kaldığının araştırılması ve bu yenilgilerin sebeplerinin ortadan kaldırılması oldu. Sonuç olarak örgütün artık belli başlı merkezlerden idare edilmesi, üye kabulünün belli başlı

²⁰² **Ibid.**, s. 127-152.

²⁰³ Astourian, **The Silence Of The Land Agrarian Relations, Ethnicity And Power, A Question Of Genocide Armenians And Turks At The End Of The Ottoman Empire**, s.65.

²⁰⁴ Gunter, **Armenian History And The Question Of Genocide**, s. 5.

standartlara göre yapılması ve topyekûn bir isyana hazır olmadan Osmanlı birliklerinin rahatça bastırabileceği isyanlardan kaçınılması doğrultusunda kararlar alındı.²⁰⁵

Bu dönemin bir diğer etkisi de Taşnak Partisi'nin ideolojik duruşunda gerçekleştirdiği değişim olmuştur. 1896 yılına kadar Avrupa devletlerinin müdahalesi konusunda umutları olan Taşnak Partisi bu umutların boşa çıktığını anlayamamıştı. Bununla birlikte imparatorluk genelinde Avrupa'nın bir etkisi vardı ki, bu imparatorluğun her yerinde hissediliyordu. Taşnak Partisi de bu mali etkinin farkına vardı ve bu da parti programlarında sosyalist ideolojinin vurgulanmasına sebep oldu. Nitekim ilerleyen yıllarda II Enternasyonal'e üye olacaklardı. Marx ve Engels'in mücadelenin içinde bulunduğu koşulları değiştirmeden mücadele etme taktiğini terk ederek, Rosa Lüksemburg'un milli hareketleri destekleyen yaklaşımını benimsediler ve bu doğrultuda çalışmaya başladılar.²⁰⁶

Bu dönemde yaşanan olaylar Hınçak Partisi üzerinde daha radikal değişimlere neden oldu. 1896-1898 yılları arasında yaptıkları eylemlerin sonuç getirmemesi üzerine tartışma başladı. Nitekim bu sefer demokrasi ve milli propaganda vurgusu yapıldı.²⁰⁷ Hınçaklar 1897 yılında ikiye ayrıldılar. İlk kısmı, Nazarbeg taraftarı olan ve kendilerini Asıl Hınçaklar olarak niteleyenler oluşturdu. II Kısım ise Arpiyar Arpiaryan önderliğinde olan ve kendilerine Yenilikçi Hınçaklar diyen topluluk oluşturmaktadır. Taraftarlarının sayısının az olması sebebiyle Ermeniler arasında çok fazla etkinlik gösterememelerine rağmen Dünya Savaşı'nda Ruslarla işbirliği yapmışlardır.²⁰⁸ Yeniden örgütlenmeleri ve sosyalist vurgularını geri plana atmalarına karşın geçmişindeki sosyalist etiketten kurtulamadıkları için zaman içerisinde önemini kaybettiler ve

²⁰⁵Edward J. Erickson, **Osmanlılar ve Ermeniler**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 41-42.

²⁰⁶Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm1887-1912**, s. 28-29.

²⁰⁷**Ibid.**, s.26.

²⁰⁸Özşavlı, *“Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat Ve Terakki İttifakı”*,s.155.

Transkafkasya ve Bulgaristan'da yaşamını pasif bir şekilde sürdürdüler.²⁰⁹ 1894-96 ayaklanmalarının sona ermesinden sonra Ermeni ihtilalci partilerinin diğer muhalefet gruplarının en önemlisi olan Jön Türklerle ilişkileri başlamış oluyordu. Bu da Ermeni devrimci hareketini ilerleyen yıllarda farklı tutumlar edinmesi yolunda ilk adım oluyordu.

4. Ermeni Hareketi'nin Jön Türk Hareketi ile İlişkileri

Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan Müslüman kesimin aydınlarından oluşan bir kısmı temsil ediyordu. Esas amaçları Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesini sağlamak ve hukukun, ekonominin düzeltilmesi ve imparatorluğun parçalanmasını önlemektir. Bu amaçla hareket eden kesimlerin hepsine verilmiş ortak adı temsil ediyorlardı.²¹⁰ Kanun-i Esasi'nin yürürlükten kaldırılması hiç şüphesiz muhalefet gruplarının aynı doğrultuda çalışmalarında önemli bir rol oynamıştır. Nitekim bu ortak nokta tüm muhalefet gruplarının II. Abdülhamid saltanatına karşı birlikte hareket etmeye sevk etmiştir.

1880'li yıllarda Ermeni hareketinde silahlı mücadele ve parti şeklinde örgütlenmeler başladı. Bu tarz bir örgütlenme Müslüman aydınlar tarafından da yapıldı. 1889 yılında Jön Türk muhalefetinin tarihinde yeni bir sayfa açılıyordu.²¹¹ Tıbbiye'yi Askeriye'de Mehmed Reşid, İbrahim Temo, Abdullah Cevdet ve İshak Sükuti tarafından ilerleyen yıllarda İttihat ve Terakki partisine dönüşecek olan İttihat-ı Osmani kurulmuştur.²¹² Bu örneğe bakarak 1889 yılında Paris'te Ahmet Rıza İttihat ve Terakki Partisi'ni kurmuş ve bu muhalefetin yurtdışı ayağını oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Avrupa'da faaliyete geçen Jön Türk muhalefetinin bu

²⁰⁹Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, s. 26.

²¹⁰Durdu, "*Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketi'nin Başlaması ve Etkileri*", s. 291.

²¹¹**Ibid.**, s. 297.

²¹²Kevorkian, **Ermeni Soykırımı**, s. 28.

kurumlarıyla hedeflenen esas amaç Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe koyulması olmuştur.²¹³

Paris II Abdülhamit iktidarında muhalefet liderlerinin sürgün yeri olarak ağırlık kazanmıştı. Jön Türk hareketi ve Ermeni hareketinin önemli isimleri aynı dönemde Paris'te sürgünde bulunuyordu. Bundan solayı Hınçak Partisi'nin en önemli isimlerinden olan Sabah Gulyan Jön Türk Muhalefetine Paris'teki lideri Ahmed Rıza ile temas halindeydi.²¹⁴

Jön Türk hareketi ve Ermeni hareketinin temel ortak noktaları II Abdülhamid iktidarına karşı mücadeleydi. Bununla birlikte Jön Türk muhalefeti Ermeni hareketi ile ilgili ilk fikrini 1894 Sason ayaklanması ile başlayan süreçte ortaya koymuştur. Daha önce bahsedildiği gibi Sason ayaklanmasının Avrupa basınına yansımaları sonucunda İngiltere'nin ıslahat tasarısı gündeme gelmişti. Islahat tasarısının içeriği Osmanlı İmparatorluğu topraklarında neredeyse bir özerklik öngördüğünden dolayı Jön Türk hareketinin muhalefetine sebep olması doğaldı. Nitekim Jön Türk hareketi ıslahat projelerinin dış güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'na müdahale etmesi için bir araç haline geleceğini düşünüyordu. Bu da hareketi merkezi hükümetin katı savunucusu haline getiriyordu.²¹⁵

Genel olarak bakıldığı zaman 19. yüzyılın sonuna kadar Ermeni Devrimci hareketinin İttihat ve Terakki Partisi ile olan ilişkileri başlangıçta taban tabana zıt fikirlere sahip oldukları için kurulamamıştır.²¹⁶ 1895 yılına gelindiği zaman ise Mizancı Murad'ın Avrupa'ya gelmesi ve İttihat ve Terakki Partisi'nin bölünmüşlüğü'nün giderilmesiyle birlikte ilişkiler gelişmeye başlamıştır.²¹⁷

²¹³Durdu, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketi'nin Başlaması ve Etkileri", s.297-298.

²¹⁴Kevorkian, **Ermeni Soykırımı**, s. 30-31.

²¹⁵**Ibid.**, s. 31.

²¹⁶Tunçay, Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, s. 211.

²¹⁷Kevorkian, **Ermeni Soykırımı**, s. 35.

19. yüzyılın sonlarına doğru Ermeni Devrimci hareketi ile İttihat ve Terakki Partisi arasındaki ilişkilerin yumuşaması ve 1894-96 olaylarının Taşnak partisinin üzerinde yarattığı değişimler ortaya çıktı. 1898 yılında Taşnak Partisi'nin II Dünya Kongresi'nde hangi değişikliklerin yapıldığından bahsedilmişti. Nitekim bu kararlar doğrultusunda Anadolu'ya silah sevkiyatı en önemli mesele olarak ortaya koyuldu. Anadolu'daki silahlanma için takip edilen politika belirli hatlar üzerinden silahların Ermenilere dağıtılmasıydı. Bu politika çok pahalıya mal olmakla birlikte silahların büyük kısmının da ele geçirilmesine sebep oluyordu. Bunu önlemek için II. Dünya Kongresi'nde alınan karar bundan sonra silahların küçük parçalar halinde getirilmeye başlandı. Bu sayede hem silahlara el konulmasının önüne geçilmiş oluyordu, hem de silah temini için esas hatlar belirlenmiş oluyordu.²¹⁸

1900 yılından itibaren Taşnak Partisi daha önce alınan kararların etkisi ile de daha rasyonel davranışlar sergilemeye başladı. Taşnak Partisi III.Dünya Kongresi'ni 1900 yılında toplamayı kararlaştırdı. Fakar partinin genişlemesi sonucunda oluşan mali sıkıntılar yüzünden 1901 yılında Makedonya'da parti iradesini temsil eden bir birim toplandı. Toplantının esas gündem maddesi ise partinin içinde bulunduğu mali sıkıntılardı.²¹⁹ Daha önceden partinin üyeleri mali sıkıntıları çözmek için toplantıya çağırılmıştı. Bu toplantıda zengin Ermenilerden zor yoluyla para toplanması başlangıçta çok büyük bir muhalefetle karşılaştı. Sonrasında ortak bir kararla zengin Ermenilerin her birinden 30 bin Ruble istenmesi kararlaştırıldı. Nitekim hesaplamalara göre silah sevkiyatı ve partinin organizasyonları için 1 milyon ruble gerekiyordu. Bu bağlamda alınan karar belli ölçüde işe yaradı ve önemli miktarda para toplandı. Para ödemeyi

²¹⁸Erickson, **Osmanlılar ve Ermeniler**, s. 43.

²¹⁹**Ibid.**,s.42

kabul etmeyen bazı Ermeniler ise parti tarafından öldürüldü.²²⁰ Fakat bu çözümün geçici olması nedeniyle 1901 yılındaki toplantıda konu tekrar gündeme geldi.

Bu toplantıda mali konuları gidermek için kökten bir çözüm olarak Ermeni Kızıl Haç'ı olarak görev yapacak olan “*Potorig*”in oluşturulması kararlaştırıldı. Mali sıkıntıları aşmak için düşünülen ve uygulanan bir diğer yöntem de Jön Türkler ve Makedonyalı komitacılarla ilişkiler kurulması oldu.²²¹

Taşnak Partisi bu iç değişimleri yaşarken diğer yandan İttihat ve Terakki Partisi ile olan ilişkilerinde bir dönüm noktası yaklaşıyordu. 1895 yılında Ermenilerin uğradığı katliamların Avrupa kamuoyunda geniş yankılar uyandırması ve İttihatçıların buna nasıl tepki verdiğinden bahsedilmişti. Diğer yandan hareketin lideri olan Ahmed Rıza 1895 yılında yayınladığı “*Meşveret*”in Fransızca ekinde katliamların İslami hukuka göre bir savunusuna kalkışmaktadır. Sonuç olarak II.Abdülhamid’in hiç bir suçu olmadığına ve bütün suçun padişahın etrafındaki bilgisiz yöneticilerin padişahı yanlış yönlendirdiğine vurgu yapar. Bu tutum ise Ermeni ihtilalcilerin büyük bir eleştirisine sebep olur.²²²

Görüldüğü gibi Ermenilerin İttihat ve Terakki Partisi ile ilişkilerinden bahsederken Taşnak Partisi ile ilişkilerinden bahsetmek gerekiyor. Nitekim Hınçak Partisi 1891-92 yıllarında Ahmed Rıza ile bağlantı kurmuş ama fikirlerin çatışması nedeniyle ilişkiler kopmuştu. 1897 yılında ise Taşnak Partisi 1894-96 olaylarının yaptığı yapısal değişikliklerin ardından İttihat ve Terakki Partisi ile işbirliği için adım attı. Bu bağlamda 1897 yılında II.Abdülhamid’e karşı olan bütün muhalefet gruplarıyla ortak bir toplantı düzenlenmesi çağrısı yapıldıysa da bir sonuç elde edilemedi. Diğer yandan

²²⁰Doğan, “*Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)*”, s.319.

²²¹Erickson, **Osmanlılar ve Ermeniler**, s. 43.

²²²Kevorkian, **Ermeni Soykırımı**, s. 32.

1902 yılında gerçekleşen I.Jön Türk Kongresi'ne Taşnak Partisi de davet edildi.²²³ Bu davet hiç kuşkusuz Damat Mahmut Paşa'nın çabalarının bir sonucuydu.

1900 yılında Damat Mahmut Paşa Paris'ten gönderdiği mektubunda II Abdülhamid'i kıyasıya eleştirir. Diğer yandan da muhalefet gruplarının bu kadar katı olmamasını ve işbirliği ihtimalini düşünmesini öğütler. Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe konmasının ve muhalefet gruplarının işbirliği yapmasının önemini altını çizer. Bu ise daha önceden ortaya koyulan Taşnak Partisi'nin isteğine bir yanıt niteliğindedir.²²⁴

Sonuç olarak 1902 yılında Jön Türklerin I. Dünya Kongresi toplandı. Bu kongrede Rumlar, Makedonyalı komitacılar, Hınçak Partisi'nin yenilikçi kanadı ve Taşnak Partisi'nin temsilcileri olmak üzere Ermeniler de temsil edildiler. Kongre daha baştan Ermenilerle Türkler arasında çekişme ile başladı. Jön Türklerin esas amacı Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymak iken, Ermeniler için bu yeterli değildi. Anadolu'da yapılacak olan ıslahatlar konusu ve bu ıslahatların dış güç desteği ile olup olmayacağı konusu başlıca çatışma konusu oldu. İttihat ve Terakki Partisi içinde de büyük kırılmalar yaşandı. Nitekim liberal kanadı temsil eden Prens Sabahattin ve geleneksel çizgiyi savunan Ahmed Rıza arasında büyük fikir ayrılıkları ortaya çıktı. Ahmed Rıza ve taraftarları ıslahatların Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi imkanlarıyla yapılmasını savunuyordu. Prens Sabahattin ve taraftarlarının temsil ettiği liberal kısım ise Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne zarar vermemek koşuluyla dış güç baskısı konusunda Ermenilerle aynı fikri paylaştı. Ermeniler ise ıslahatların 1895 tarihli İngiliz planına göre yapılmasını ve bunun için toprak bütünlüğünü tehdit etsin etmesin dış güç baskısını savunuyordu. Bu tartışmaların gölgesinde kalan bir diğer konu ise Kongre'ye Ermenilerin çağrılmasındaki esas maksat oldu. Nitekim hararetli tartışmalar

²²³Akın, **Ermeni Devrimci Paramaz Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım**, s. 135-136.

²²⁴Kevorkian, **Ermeni Soykırımı**, s. 40.

gölgesinde kalan II.Abdülhamid'e karşı birlikte hareket etme konusu ancak Ermeniler bir netice alınamayacağını gördükleri zaman Konreyi terketmeden önce okudukları bir bildiride kendisini gösterdi.²²⁵ Kongre sonunda yayınlanan bir bildiride ise Osmanlı İmparatorluğu'nun gelecekteki yönetimi konusunda herhangi bir vurgu yapılmaması ve sadece II.Abdülhamid'in tahttan indirilmesi hususunda varılan ortak karar yansıtılıyordu. Nitekim bu da Ermenilerle Jön Türklerin arasındaki uçurumu gözler önüne sermiş oluyordu. Aralarındaki işbirliğini sağlayacak tek ortak nokta II. Abdülhamid'e karşı işbirliği oluyordu.²²⁶

20. yüzyılın başlarında uluslararası durum kökten değişimlere maruz kalıyordu. Avrupa'da birliklerini tamamlamış olan Almanya ve İtalya'nın ortaya çıkması ve Avrupa dengelerinde önemli değişikliklere yol açtı. Nitekim emperyalizm dönemi diye nitelendirilen bu dönemde Almanya önceleri Bismarck'ın akılcı politikaları ile iç gelişmesini sağlamıştı. Fakat özellikle II. Wilhelm'in iktidarıyla birlikte sömürge paylaşımının yeniden yapılması hususundaki baskıları sonucunda İngiltere, Rusya ve Fransa işbirliği yapmıştır.²²⁷ Diğer yandan da İngiltere ve Rusya 1904 Reval Görüşmeleri'nde bir uzlaşmaya vardılar. Rusya İngiltere'nin stratejik noktalarına tehdit oluşturacak herhangi bir eylemde bulunmayacaktı.²²⁸ Bu bağlamda Ermeni hareketinin de bu gelişmelerden etkilenmesi gecikmedi. Nitekim ileride bahsedileceği gibi Ermeni hareketi de kendi içerisinde değişiklikler yaşayacaktı.

1880'li yıllarda Rusya'nın iç değişiklikleri sebebiyle Ermenilere yönelik ıslahat çalışmalarının desteklenmeme sebeplerinden bahsetmişim. 1894 yılında ise Rusya'nın dış politikasında önemli bir değişiklik meydana geldi. Yakın Doğu ile ilgilenmeyi bırakan Rusya dikkatini uzak doğu politikasına vermişti. Yakın Doğu'da Avrupa

²²⁵ Özşavlı, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat Ve Terakki İttifakı", s.172-174.

²²⁶ *Ibid.*, s. 177.

²²⁷ Mahmut Özdil, (2017), "İttihat ve Terakki Dönemi Osmanlı Almanya Siyasi İlişkileri (1908-1918)", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s.5

²²⁸ Özdil, (2017), "İttihat ve Terakki Dönemi Osmanlı Almanya Siyasi İlişkileri (1908-1918)" s.10-11

Devletlerinin bir çoğu ile politikalarını uyuşturmak yerine Uzak Doğu'da reformlarını yapamamış Çin karşısında politika üretmek daha faydalıydı. Daha önceden de bahsedildiği gibi Rusya iç politikasında yaşanan değişiklikler; Ruslaştırma politikası bağlamında Ermenilerin imparatorluktaki faaliyetleri yasaklanmış ve bu da Ermeni hareketinin daimi destek bulmasını engellemiştir. Bu durum 1905 yılında kadar devam etmiştir.²²⁹

Osmanlı İmparatorluğu 20. yüzyılın başlarında Avrupa Devletleri sömürge paylaşımalarında uzlaşma sağladığı halde iktisadi ve siyasi olarak çok zor bir durumdaydı. Ekonomik olarak aldığı borçların faizlerini bile ödeyemeyecek hale gelmiş ve siyasi olarak da büyük devletlerin oluşturdukları blokların dışında kalıyordu. Diğer yandan da içindeki muhalefet gruplarının güçlenmesi de II. Abdülhamid'i daha dikkatli bir politika izlemeye sevk ediyordu.²³⁰ II. Abdülhamid'in Ermenilere karşı dönem dönem farklı politikalar uygulamıştır. Bu politikalar ise merkezileştirme, bürokrasiyi kullanma, nüfus transferleri ve özellikle Pan-İslamcı eğilimler olmuştur.²³¹

Bu siyasi ortamda ise Ermeni hareketi hem uluslararası değişikliklerin hem de kendi içindeki dinamiklerin değişmesiyle farklılaşıyordu. Taşnak Partisi ve Hınçak Partisi'nin ortaya çıktığı dönemden 1915'e kadar olan süreçte sürekli değişen bir politik tutumları savundular. 1890-96 yılları boyunca Avrupalı devletlerin müdahalesi ve iç isyanlarla milli bir yurt kurma amaçları İngiliz-Rus, İngiliz-Alman rekabetinden bihaber şekilde ilerledi. Yüzyılın sonunda ise Marksist eğilimlerine vurgu yaparak belli bir şekilde Avrupalı sosyalist kısmın desteğini alma politikası hâkim oldu ve bu Avrupalı devletlerin açık bir müdahalesini imkânsız hale getirdi. Bu tavır hareketlerin Avrupalı devletlere dayanmasından daha çok II. Enternasyonal'in millî meselelere duyarlılığının

²²⁹Yusuf Sarımay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", **Akademik Bakış Dergisi**, C: 1, S: 2, 2008, s. 84-85.

²³⁰Öznil, (2017), "İttihat ve Terakki Dönemi Osmanlı Almanya Siyasi İlişkileri (1908-1918)", s. 18-19.

²³¹Suny, **Writing Genocide: The Fate Of The Ottoman Armenians, A Question Of Genocide Armenians And Turks At The End Of The Ottoman Empire**, s. 32.

artması ve hareketlerin devletlerden ziyade uluslararası örgütler boyuta kaymasının işaretleriydi.²³²

Ermeni radikal devrimcilerin ideolojik olarak birçok problemi bulunmaktaydı. Nitekim sosyalizm ve milliyetçiliğin garip bir karışımı olan bir yaklaşım ile hareket ediliyordu ve bu da bir yandan Rusya ile diğer yandan da Ermeni liberal ve muhafazakâr burjuvasından ayırıyordu.²³³ Bu tür bir yaklaşımın en önemli sonucu ise Minnassian'ın belirttiği gibi Ermeni devrimci hareketinin burjuvaziden yoksunluğu ile sonuçlanıyordu. Ermeni bujuvazisi ise yıllar içinde Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde önemli bir noktaya gelmiş ve bu konularını kaybetmemek için bu partilere destek vermemiştir. Nitekim onların kurulması düşünülen Ermenistan Devleti'ndeki konularının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi olmayacağı aşikârdı.²³⁴ Bu durum ise daha önce belirtildiği gibi Ermeni hareketinin yaşadığı mali sıkıntıların esas sebebiydi.

20. yüzyılın başında Ermeni devrimciler arasında tartışılan temel konu hala devrimci hareketin niteliği hakkındaydı. Nitekim bu da hareketin milliyetçi mi yoksa sosyalist mi olacağı konusuna işaret ediyordu. İkinci olarak,taktik konusunda Bulgar örneği mi, çok uluslu mücadele mi uygulanacağı konusu da tartışmalıydı. Üçüncüolarak,strateji olarak içinde buldukları yapıların iyileştirilmesi mi, özerklik mi yoksa bağımsızlık yolunun mu izleneceği konusunda derin bunalımlar yaşandı. Fakat tam bu sırada Kilise'nin bütün mal varlığına Rusya'nın el koymasıyla birlikte bütün tartışmalar bitmeye yüz tutmuş ve bir milliyetçilik dalgası başlamıştı.²³⁵

²³²Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, s. 28-29.

²³³Suny, **Ararat'a Bakmak - Modern Tarihte Ermenistan**, s. 126.

²³⁴Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, s. 39.

²³⁵**Ibid.**, s. 51.

5. II. Jön Türk Kongresi ve Sonuçları

1900-1906 yılları arasında Ermeni partileri Anadolu'daki faaliyetlerini geliştirmekle birlikte esas mücadele alanını Kafkaslar olarak belirlemişti. Nitekim Kafkasya'da Rusya İmparatorluğu'nun yeniden Ermenilere yönelik baskıları ve 1905 yılında gerçekleşen olaylar buna sebep olmuştu.²³⁶ Diğer yandan 1904 yılında Taşnak Partisi'nin III. Dünya Kongresi Sofya'da toplandı. Osmanlı İmparatorluğu'na getirilecek olan silahların miktarının arttırılması konusunda kararlar alındı. Bununla birlikte II. Abdülhamid'e yapılacak olan süikast girişiminin planlanması da kongrede oluşturulan Eylem Kanadı'na havale edilmiş oldu. II. Abdülhamid'e karşı yapılan iki saldırı da sonuç vermedi. Eylem Kanadı ise Osmanlı Bankası'na yönelik bir terör teşebbüsünün ardından faaliyetini tamamen durdurdu.²³⁷

Bir yandan Kafkasya'da yürütülen mücadele, diğer yandan da Taşnak Partisi'nin örgütlenmesinin bütün Kafkasya'yı sarması parti kaynaklarının tüketilmesine sebep oldu. Nitekim 1905 yılının Şubat ve Nisan aylarında Cenevre'de toplanan Taşnak Konseyi parti kaynaklarını tüketen bu eylemlerin artık durdurulması gerektiğini kabul etti. Örgütlenmelerin artık Doğu Anadolu'da silah teminine yönelmesi kararı alındı. 1906-1907 yıllarında Rusya topraklarında Azerilere ve Tatarlara karşı müdafanın örgütlenmesi ise parti kaynaklarını tamamen bitirdi. Sonuç olarak kaynakların bu şekilde tüketimi Anadolu'daki Taşnak varlığını 1896 yılındakinden daha az bir seviyeye getirdi.²³⁸

Bütün bu gelişmeler sonucunda parti içinde fikir ayrılıkları doğdu. Yaşanan değişimlerin en can alıcı sonucu ise 1907 yılında Viyana'da Taşnak Partisi'nin IV. Dünya Kongresi'ni düzenlemesi oldu. Kaynakların kuruması ve yapılan eylemlerin

²³⁶ **Ibid.**, s. 80.

²³⁷ Erickson, **Osmanlılar ve Ermeniler**, s. 47.

²³⁸ **Ibid.**, s. 47-48.

Avrupa devletleri nezdinde bir sonuç getirmemesi Kongre'deki fikir ayrılıklarına damgasını vurdu. Yapılan uzun tartışmalar sonucunda parti içinde bir bölünme son anda durduruldu. Tartışmaların bir diğer sonucu ise partinin halk direnişleri ile devrimci eylemler arasındaki farkı vurgulamış olmasıdır. Kongre'de Anadolu'daki mücadeleleri daha örgütlü bir hale getirmek için Mesul Merkezi Komite tahsis edildi ve bu birim komutanlar birimi olarak faaliyet gösterecekti. Partinin sistemli bir şekilde hatalarından ders çıkararak sistemli bir şekilde örgütlenmesi Taşnak Partisi'ni dikkate değer bir parti haline getirdi. IV. Dünya Kongresi'nin bir diğer önemli sonucu da Taşnak Partisi'nin II. Abdülhamid'e karşı diğer muhalefet gruplarıyla işbirliğine yeşil ışık yakması oldu. Diğer Ermeni partileri bu yaklaşıma sıcak bakmadılar ama belirtilen bu husus sayesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnak Partisi'nin 1912 yılına kadar sürecektir olan ittifakı başlamış oluyordu.²³⁹ IV. Dünya Kongresi aldığı kararlar itibariyle Taşnak Partisi'nin en mühim kongrelerinden birisi oldu.²⁴⁰

1902 yılında II. Jön Türk Kongresi'nde Ermeni hareketi ile Jön Türk hareketi arasında ilk temas kurulmuştu. Daha önce bahsedildiği gibi herhangi bir işbirliği konusunda bir fikir uyumu sağlanmamasına rağmen 1907 yılında düzenlenecek olan II. Jön Türk Kongresi öncesinde bazı değişiklikler meydana gelmişti. Daha önce belirtildiği gibi Taşnak Partisi Kafkasya'da yaşanan olaylar sonucunda yeni bir örgütlenme yolu içine girmişti. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eylemlerinin de sonuçsuz kalmasıyla diğer muhalefet gruplarının da desteği olmadan II. Abdülhamid'e karşı herhangi bir başarı sağlayamıyordu. Büyük devletlerin ıslahatlar konusuna dikkatini çekmek için de yaptıkları eylemler de sonuçsuz kalmıştı.

Prens'in 1905 yılında Taşnaklarla yeniden iletişime geçmesi ve Doğu vilayetlerinde birleşme ve devrimci fikirleri savunan Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i

²³⁹Akın, **Ermeni Devrimci Paramaz Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım**, s. 137.

²⁴⁰Erickson, **Osmanlılar ve Ermeniler**, s. 48-50.

Merkeziyet Cemiyeti ile işbirliğine girişmesi sonucunda Anadolu'da 1905-1908 yılları arasında bir isyan patlak verdi. Taşnaklar da Anadolu'daki örgütlenmesini kullanarak rejim aleyhinde halka bildirimler dağıtarak isyanlara destek verdi. Aslında bu siyasal hareketliliğin bu döneme denk gelmesinin en önemli sebebi Anadolu'nun ekonomik durumuydu. Halktan alınan aşırı vergiler, kötü geçen hasat dönemi yüzünden daha da ağırlaşan ekonomik durum halkın da muhalefetin bu girişimlerine başlamasına cesaretlendirdi.²⁴¹

Bütün bu gelişmelerin sonunda Taşnak Partisi İttihat ve Terakki Cemiyetine ve Prens Sabahattin'e teklif yolladı ve sonuç olarak 1907 tarihinde II.Jön Türk Kongresi düzenlendi. Tartışmalar bu kez ortak bir bildirin ilan edilmesiyle sonuçlandı. Bu bildiri aynı zamanda diğer muhalefet gruplarını da ortak harekete çağırıyordu. Bu bildiriye karşı silahlı bir güçle tepki gelmesi halinde silahlı güçle direnme, devletin silahlı güçlerinin de desteğini alarak politik direniş yoluna gitme, toplumsal görevleri yerine getirmeyerek pasif direniş gösterme, ordu içinde yapılacak olan propaganda faaliyetleri ile ordunun birliğe karşı tavır takınmasını engelleme ve genel ayaklanma gibi bir takım hususlar ilan edildi.²⁴²

Osmanlı İmparatorluğu'nun silahlı güçleri ile olan hususların bu kongrede dile getirilmesinin önemli bir nedeni vardı. İttihat ve Terakki Partisi II Jön Türk Kongresi'ne kadar ittifak bağlamında önemli bir adım atmıştı. 1906 yılında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti İttihat ve Terakki Partisi'nin bünyesine katılmıştı. Kurucuları ve üyeleri askeriye içerisindeki subaylardan oluştuğu için II.Abdülhamid'e karşı olan muhalefet ilk defa önemli bir devlet desteği almış oluyordu.²⁴³ Nitekim 1906 yılında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşerek etkisini daha da arttırmıştır. Bütün toplum kesimi

²⁴¹Erdal Kaynar, **Osmanlı Muhalefeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve 1908 Devrimi, Yüz Yıl Sonra Ermeni Soykırımı, Araştırmalar, Tartışmalar**, Ermeni Soykırımı Araştırmaları Uluslararası Bilim Konseyi, Çev: Melike Işık Durmaz, Ümran Küçükislamoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 21.

²⁴²Özşavlı, "*Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı*", s.174-177.

²⁴³Durdu, "*Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketi'nin Başlaması ve Etkileri*", s.300.

tarafından desteklenmişler ve azınlıklar özellikle II Abdülhamid'e karşı olan mücadelede İttihat ve Terakki Partisi ile işbirliğinde bulunmuşlardır. II. Meşrutiyet'in ilanının arifesinde bütün Jön Türk grupları bu parti çatısı altında birleşiyor ve kendilerine II. Abdülhamid'in katı yönetimini engellemek, Kanun-i Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymak ve imparatorluğun parçalanmasını engellemek hedeflerini belirliyordu.²⁴⁴ Hem Taşnak Partisi'nin hem de Jön Türk muhalefetinin bu şekilde evrimi Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Abdülhamid'in yönetimi altında devam eden istibdad dönemini sonlandırma yolunda önemli olmuştur.

1880'lerle birlikte Ermeni devrimci hareketinin en önemli özelliği ortaya çıkıyordu. İhtilalci bir amaçla örgütlenen siyasi partiler ilk başta Avrupa'da ortaya çıkıp sonradan Anadolu topraklarında genişlemekteydi. 1880'ler boyunca ortaya çıkan bir çok ihtilalci parti olmasına rağmen Hınçak ve özellikle de Taşnak Partisi Ermeni hareketinin en önemli temsilcileri olmuştu.²⁴⁵ Amaçları bakımından aralarında pek fazla fark olmamasına rağmen ortaya koydukları dönemsel politikalar, Taşnak Partisi'nin Hınçak Partisi'ne göre daha başarılı olmasını sağladı. Diğer ortak özelliklerinden birisi de her iki partinin uluslararası politikaları yorumlamadaki başarısızlığı ve yaptıkları eylemlerin amaçlarının gerçeklerle örtüşmemesi oldu. 1890-96 yılları arasında yaptıkları eylemlerin sonuç getirmediğini gördüler. Fakat bu durumun nedenleri hakkında tutarlı bir analiz yapılmadı. Gerekli adımların atılması ise daha önce bahsedildiği gibi IV. Dünya Kongresi'nde mümkün oldu.

Hareketin sürekli dış güç elde edememesi zaman içerisinde partilerin çalışmalarını daha çok iç şartlara uygun olarak değiştirmiştir. Daha önce vurgulandığı gibi özellikle Taşnak Partisi'nin çalışmaları Kafkasya'daki olayların ardından daha sağlam temellere oturmuş ve dış güç eksikliği yerel muhalefetle yapılacak olan

²⁴⁴ **Ibid.**, s. 297-298.

²⁴⁵ Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, s. 27.

işbirliğinin de başlamasını sağlamıştır. 1908 yılına gelindiği zaman hareket daha farklı bir yol ayrımına gelecekti.

E. 1908-1915: İŞBİRLİĞİNDEN DİPLOMASİYE

1887-1907 yılları arasında Ermeni hareketi iç ve dış gelişmelerin ışığında farklı tutumlar içine girmiş oldu. 1907 yılından itibaren II. Abdülhamid iktidarına karşı verilen mücadelelerin sonuçlarının alındığı, ama aynı zamanda da iç gelişmelerin artık uluslararası gelişmelere göre daha baskın hale geldiği bir döneme girilmiştir. Bununla uluslararası gelişmelerin belirleyici olmaktan çıktığı iddia edilmemektedir. Sadece iç gelişmelerin önemini -ki bunlar da dış gelişmelerin etkisiyle oluşacaktır- vurgulamak gerekmektedir. Dönem II. Meşrutiyetin ilanı ile başlayıp, sonrasında İttihat ve Terakki cemiyetinin iktidarı ele almasına şahitlik edecek ve bu dönem Ermeni hareketi bakımından daha radikal adımların atılmasına sebep olacaktır. 1908 yılının Temmuz ayında ilan edilen II.Meşrutiyet'in nelere sebep olduğuna geçmeden önce ilanın sebeplerini incelenmelidir.

1905 yılında Rusya Japonya karşısında Mançurya'da önemli yenilgiler alıyordu. Bu örnek, yani yenileşme hareketini 1868 yılında Meiji Restorasyonu ile başlatıp bu kadar kısa zaman içerisinde en azından Osmanlı yöneticilerinin gözünde büyük bir imparatorluk olan Rusya'yı yenilgiye uğratması, Osmanlı yöneticilerini reformların işe yarayabileceğine inandırmıştı. Diğer yandan da İran'da yaşanan devrimler Müslüman bir ülkede devrim yapılabilceği gerçeğini ortaya koyuyordu.²⁴⁶ Öte yandan 1908 yılının Haziran ayında Reval Görüşmeleri'nde bir araya gelen İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma müzakereleri olumlu sonuçlanmıştı.²⁴⁷

²⁴⁶Durdu, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketi'nin Başlaması ve Etkileri", s.301.

²⁴⁷A. Şerif Aksoy, **İttihat ve Terakki**, İstanbul, Nokta Kitap Yayıncılık, 2008, s. 23.

Meşrutiyet'in ilanından önce İttihat ve Terakki partisi de önemli değişimler yaşıyordu. Bu değişimlerin ilki olarak 1906 yılında çoğunluğunu İsmail Canbulat, Mithat Şükrü, Bursalı Tahir ve Talat Bey gibi askerlerin oluşturduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 1907 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesine katılması gösterilebilir.²⁴⁸ Nitekim bu cemiyetin üyeleri II.Meşrutiyet'in ilanında önemli rol oynadılar.²⁴⁹

1907 yılında düzenlenen II. Jön Türk Kongresi'nde alınan kararlardan birisi de askeri darbe gerekliliği olmuştu. Bu konuda bir tutum ilk defa oluşuyordu ve bunun da en önemli destekleyici sebebi Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin üyelerinin asker olması olmuştu. İhtilal ve askeri darbe ile yönetime el koyulması ve Meşrutiyet'in bu şekilde ilan edilmesinin kararlaştırılmasının en önemli sebebi herhangi bir dış gücün müdahalesi ile devletin yıkılacağı düşünülmesiydi.²⁵⁰ Padişahın tahttan indirilmesi ve bütün Osmanlı unsurlarının eşit temsiline dayalı bir meclisin oluşturulması doğrultusunda çalışmaların yürütülmesi için bir komite kurulması kararı da alındı.²⁵¹

II. Meşrutiyet öncesi imparatorluğun varlığını tehdit eden bu gelişmeler ard arda yaşanıyordu. Bununla birlikte Makedonya'daki Osmanlı varlığı tehlikeye düşüyordu. Bütün bu olaylar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticilerini endişelendiriyordu. Sonuç olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sivil kanadı Temmuz ayının başında yayınladığı ve Manastır'daki konsoloslara gönderdiği bildiri ile maksatlarının istibdad dönemini sona erdirmek olduğunu açık bir şekilde ortaya koyuyorlardı. Askeri kanadı temsil eden Enver, Niyazi ve Eyüp Sabri beyler isyan ederek dağa çıktılar. Bu durum karşısında II. Abdülhamid başlangıçta umursamaz bir tutum içine girdi. Bu tavır üzerine Meşrutiyetin ilanı öncelikle isyan eden askeri kanat tarafından yapıldı.²⁵² İmparatorluğun her yanından tekrar Meşrutiyet'in ilan edilmesi hususunda saraya

²⁴⁸Aksoy, **İttihat ve Terakki**, s. 22.

²⁴⁹Durdu, "*Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketi'nin Başlaması ve Etkileri*", s.300.

²⁵⁰Aksoy, **İttihat ve Terakki**, s. 25.

²⁵¹Durdu, "*Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketi'nin Başlaması ve Etkileri*", s.301.

²⁵²Aksoy, **İttihat ve Terakki**, s. 23.

telgraflar çekiliyordu. Diğer yandan da Anadolu'da ve Rumeli'nde halk tarafından birçok miting ve gösteri örgütleniyordu. Nihayetinde Makedonya'daki açık askeri isyanlar ve bu girişimler sonuç verdi ve 23 Temmuz 1908 yılında II. Abdülhamid'in Meşrutiyet'i tekrar ilan etmeye ve Kanun-i Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymaya mecbur etmiştir.²⁵³ Önceki başkaldırılarından farklı olarak II. Abdülhamid bu sefer askeriye ile karşı karşıya gelmişti ve bu tehlikenin önemini kavrayamadı.²⁵⁴

Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı aydınları için azınlıkların Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki varlıklarını benimsemeleri ve azınlık meseleleri ile sürekli imparatorluğun iç işlerine müdahalesinin ortadan kalkması, demokrasi anlayışının topluma uyarlanması anlamına geliyordu.²⁵⁵ Bu algının oluşmasının en önemli sebebi hiç kuşkusuz I.Meşrutiyet'in ilanından sonraki olgulara dayanıyordu. İstanbul Tersane Konferansı'nda büyük devletlerin talepleri Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe koyulmasıyla birlikte geri çevrilmiş ve diplomasi alanında başarılı sonuçlar elde edilmişti. Bu başarıların tekrar elde edileceği yönündeki algı Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe koyulmasının istenmesinin esas sebebi oldu.

III. Ordunun genel isyanı ile birlikte II. Abdülhamid Meşrutiyet'i tekrar ilan etmişse de İttihat ve Terakki fiili olarak yönetime katılmamış ve hükümetleri perde arkasından yönetmiştir.²⁵⁶ Bu tür bir yönetim tarzının uygulanması ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aslında belli başlı siyasi programlarının olmamasından kaynaklanıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti oluşumu itibarıyla II. Abdülhamid yönetimine karşı muhalefeti amaç edinmiş ve Kanun-i Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymak dışında herhangi bir fikir ortaya atmamıştı. Prens Sabahattin düşünceleriyle diğerlerinden farklı bir tutum sergilemiştir. II.Abdülhamid döneminin baskılarını oluşturan şartların altını defaatle

²⁵³Durdu, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketi'nin Başlaması ve Etkileri", s.301-302.

²⁵⁴Aksoy, **İttihat ve Terakki**, s. 23.

²⁵⁵Özdil, (2017), "İttihat ve Terakki Dönemi Osmanlı Almanya Siyasi İlişkileri (1908-1918)", s. 31.

²⁵⁶Aksoy, **İttihat ve Terakki**, s. 25.

çizmiştir. Bu baskı dönemine sebep olan alt yapının değişmemesi halinde tekrar bir baskı döneminin oluşacağını vurgulamıştır.²⁵⁷ II.Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde yaşanan önemli bir değişiklik de Prens Sabahattin'in temsil ettiği düşüncenin destekçilerinin cemiyetten ihracı olmuştur. Bu ise cemiyetin tamamen Selanik grubunun eline geçmesi ve Paris grubunun tümüyle dışlanması demek oluyordu. Bu değişim ise Hınçak Parti'sinin büyük tepkisine sebep olmuştur. Bu konuya ileride değinilecektir.

Meşrutiyet'in tekrar ilanı hiç kuskusuz Ermeni hareketi üzerinde de belli etkilere sebep oldu. 1908 yılından 1912 yılına kadar Ermeni partileri parlamenter yönetimin kendi dertlerini çözeceği düşüncesiyle bağımsızlık düşüncesini bile terk ettiler ve hükümetlerle işbirliğinde bulundular. Diğer yandan da İttihat ve Terakki Partisine tam olarak güvenmedikleri için bir yandan da Anadolu'ya silah sevkiyatını ve örgütlenmelerini tüm hızıyla sürdürdüler.²⁵⁸

Taşnak Partisi örgütlenmesinin sağlam temellere dayanması sebebiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin onları Ermenilerin tek temsilcisi olarak görmesine sebep olmuştur. Ermenilerin kurduğu komiteler ve partiler 1908'e kadar Osmanlı İmparatorluğu yönetim düzenine yabancı bir unsur olarak kaldılar. Ama 1908'den sonra Osmanlı yönetim yapısı içerisinde kilisenin yerini alarak yönetim ile Ermeniler arasında köprü rolünü oynadılar.²⁵⁹ Meşrutiyet'in tekrar ilanı ile birlikte meclis için vekil seçimleri yapılmış ve ortaya çıkan parlamentonun çoğunluğu Müslümanlardan oluşmuştu. Ermenilerin bu parlamentodaki koltuk sayısı ise 10'la sınırlı kalmıştı.²⁶⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti ile

²⁵⁷ **Ibid.**, s. 20.

²⁵⁸ Erickson, **Osmanlılar ve Ermeniler**, s. 56-57.

²⁵⁹ Gerard J. Libaridian, **What Was Revolutionary About Armenian Revolutionary Parties In The Ottoman Empire, A Question Of Genocide Armenians And Turks At The End Of The Ottoman Empire**, s. 82.

²⁶⁰ Tunçay, Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, s. 215.

Taşnak Partisi arasındaki ilişkilerin ilk defa sınındığı olay ise 31 Mart vakası olarak nitelendirilen Adana’da yaşanan olaylar oldu.

1. 1909 Adana Olayları ve Sonuçları

1908 yılında oluşturulan hükümetin karşısında halledilmesi gereken birçok sorun bulunuyordu. Bunların en önemlisi ise ordu içinde başlayan “mektepli-alaylı” tartışmasını sona erdirmek ve askere alma ile ilgili işlemlerin düzene sokulmasıydı.²⁶¹ Meşrutiyet’in ilanında büyük payı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yönetime dâhil olmaması ve yönetimi arka plandan etkilemesi ise toplumda cemiyete karşı sert muhalefetin ve eleştirilerin oluşmasına sebep oluyordu.²⁶² Meclisin açılmasından sonar ise İstanbul’da bir grup asker şeriat yanlısı bir darbe gerçekleştirmek istemiştir.²⁶³ İsyanın çıkartılmasında Prens Sabahattin’in kurmuş olduğu Ahrar Fırkası ve onun dinci kanadını oluşturan İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti olması doğrultusunda ortaya atılan iddialar sonucu fırka kapatılmıştır. İstanbul’daki bu isyana ve karşı darbe girişimine cevap olarak III. Ordu içerisindeki bir firkanın “Hareket Ordusu” ismiyle İstanbul’a yola çıktığı görülür. İstanbul’a girişlerinden 3 gün sonra şehirde asayiş sağlanmıştır.²⁶⁴

İstanbul’da askerlerin gerici bir darbe yapma girişimleri vuku bulurken 14 Nisan gecesi bir Ermeni’nin 2 Türk’ü silahla öldürmesi üzerine bütün kent kargaşa içine gömülmüştür. Dönem itibariyle Maraş’tan Adana’ya bir çok mevsimlik işçi geldiği 4 Mayıs 1909 tarihinde İngiliz büyükelçisi Sir Lowther’in Dışişleri Bakanı Sir Grey’e gönderdiği raporunda belirtilen hususlardı. Kısa zaman içinde Adana’da başlayan olaylar çevre illere de sirayet etmişti. Raporda olayların Hınçak Partisi tarafından

²⁶¹Necdet Aysal, “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S: 37, 2006, s. 16.

²⁶²Aysal, “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”, s. 17.

²⁶³Durdu, “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketi’nin Başlaması ve Etkileri”, s.305.

²⁶⁴Aksoy, **İttihat ve Terakki**, s. 26-27.

çıkarıldığı belirtilmekteydi. Olayın yatıştırılmasının ardından öldürülen Ermeni çeşitli kaynakların ifade ettiğine göre 17 bin ile 21300 arasında değişmekteydi.²⁶⁵ Bu rakamların en düşüğü olan 17 bin rakamı ve buna karşılık 2 bine yakın müslümanın ölmesi olayın Ermeniler tarafından örgütlendiği ve Ermenilerin Kilikya’da bir Ermenistan Devleti kurması ve bu yolda limanları kullanarak dış güçlerin desteğini alacağı iddiası ile tezat teşkil etmektedir.²⁶⁶ Nitekim Ermenilerin verdiği kayıpların en az 17 bin olduğu ve müslümanların 2 bine ulaştığı varsayılırsa o zaman örgütlü bir isyan iddialarının temelsiz olduğu iddia edilebilir.

Olayın incelenmesi için oluşturulan komisyonda 3 Ermeni ve 2 Osmanlı hükümet üyesi görevlendirildi. Komisyona İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Wylie getirildi. Araştırmalar sonucunda 104 müslüman ve 89 Hristiyan tutuklandı. Bunların içinden bölge kadısı da dahil olmak üzere 47 kişiyi Cemal Paşa idam ettirdi.²⁶⁷

Taşnak Partisi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin arasındaki işbirliğini zedeleyen ilk olay 1909 yılında Adana’da yaşanan bu olaylar olmuştu. Buna karşın bir çok kayıplar veren Taşnak Partisi zararlarının tazmini sözünü veren İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkilerini koparmamıştır.²⁶⁸ Olayın akabinde iki taraf arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmanın en önemli özelliği her iki tarafın da Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğünü desteklemesi ve toplumda Taşnak Partisi’nin imparatorluğu parçalama ve yeni bir devlet kurma yönündeki algısının değiştirilmesi için işbirliğinin temini olmuştur. Anlaşma hem Osmanlıca hem de Ermenice olarak kaleme alındı.²⁶⁹ Diğer yandan Taşnak Partisi’nin İttihat ve Terakki Partisi ile işbirliğine devam etmesinin temel sebeplerinden birisi de cemiyetin Doğu Anadolu’da

²⁶⁵Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu, Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, s. 238-240.

²⁶⁶Yusuf Ziya Bildirici, **Adana’da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri**, Ankara, Kök Soysal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 1999, s. 43-49.

²⁶⁷Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu, Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, s. 240-243.

²⁶⁸Erickson, **Osmanlılar ve Ermeniler**, s. 58.

²⁶⁹Özşavlı, *“Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı”*, s.178.

yapılması gerekli olan ıslahatları gerçekleştireceğine dair umutlarını kaybetmemesidir.²⁷⁰ Diğer yandan da kendi içlerinde özgüllükçü ulusal niteliklerini korudular.²⁷¹

Olay Taşnak Partisi içerisinde de hareketlenmeye sebep oldu ve V. Dünya Kongresi toplandı. Olayın etkisi ile birlikte silahlı güç oluşumunun arttırılması ve sağlamlştırılmasının altı çizildi ve gerekli koşullarda bu silahlı gücün sahneye çıkartılması kabul edildi.²⁷²

Adana'da ve İstanbul'da yaşanan olayların Osmanlı hanedanı için en önemli sonucu ise II. Abdülhamid'in 27 Nisan 1909 yılında Meclis-i Mebusan'ın Yeşilköy toplantısında tahttan indirilmesine karar verilmesi oldu²⁷³ ve yerine V. Mehmet Reşat getirildi.²⁷⁴

Adana katliamı içeriği ve sonuçları bakımından önemli bir olay olsa da hem Hınçaklar, hem de Taşnaklar bunun üzerinde çok fazla durmadılar, nitekim bu tutum onların İttihatçılarla olan işbirliğinin bir gereği olarak görüldü.²⁷⁵

F. JÖN TÜRK-ERMENİ HAREKETİ İLİŞKİLERİ (1909-1912)

II.Meşrutiyet'in ilanı ve akabinde İstanbul'da ve Adana'da yaşanan olaylar sonuçları bakımından 1910 yılında kadar hem Ermeni partilerini hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni etkilemiştir. II. Meşrutiyet'le birlikte Hınçak Partisi yapısında da bazı değişiklikler meydana gelecekti. Nitekim 1909 yılının Şubat ayında parti içinde süren uzun tartışmaların ardından parti tüzüğü hazırlanmış ve Dâhiliye Nazırlığı'na gönderilmiştir. Bu tüzük ile birlikte Hınçak Partisi devletin partilere sağladığı mali

²⁷⁰Mert, "*Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler*", s. 163.

²⁷¹Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, s. 81.

²⁷²Erickson, *Osmanlılar ve Ermeniler*, s. 59.

²⁷³Aksoy, *İttihat ve Terakki*, s. 26-27.

²⁷⁴Mert, "*Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler*", s. 163.

²⁷⁵Akın, *Ermeni Devrimci Paramaz Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım*, s. 150.

yardımlardan faydalanmaya başlamış ve bu Anadolu'daki teşkilatlanmaları açısından çok önemli bir rol oynamıştır.²⁷⁶

Hınçakların 1909 yılında topladıkları VI. Kongresi II.Abdülhamid'in sürgüne gönderilmesi ve Adana olayları nedeniyle büyük ilgi gördü. Söylemlerine uygun olarak herhangi bir tehlikeli durumda örgütün silahlı gücünün kullanılacağı vurgusu yapıldı. Kongrenin temel konusu ise Adana katliamlarının kimin planı olduğu ve mücadelenin silahlı mı yoksa yasalara uygun olarak mı yapılacağıydı.²⁷⁷

1909 yılında yapılan Kongrede Hınçak Partisi'nin ilan hazırladığı tüzüğe bakıldığı zaman Sosyal Demokrat Hınçak Partisi ismini alan Hınçak oluşumunun dönemin sosyalist fikirlerinin tümünü ifade etmesi, işçi haklarının vurgusunun Ermeni etnik vurgusunun önüne geçmesi ve öncekinden farklı olarak Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde kalacaklarını söyledikleri görülür. Bu son nokta ile Hınçaklar ilk kez Taşnaklarla aynı çizgiye geldi.²⁷⁸

Taşnak Partisi ise bu yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkilerini bir adım ileri götürdüler. Taşnak Partisi'nin talepleri İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından karşılık buldu. Özellikle Hamidiye Alayları'nın kaldırılması veya ordu bünyesine dâhil edilip başlarına Türk subayların getirilmesi hususunda tavsiyeleri dinlediler, fakat Adana olaylarına karışmış olan Kürt Ağalar konusunda bir şey yapmadılar.²⁷⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet'in tekrar ilanından sonra hükümeti perde arkasından yönetmeye karar verdiği daha önce belirtilmişti. Bu ise toplumun farklı kesimlerinde cemiyete karşı bir muhalefet dalgasının başlamasını ve gelişmesini tetikliyordu. Nitekim hükümete olan sürekli müdahaleleri konusundan rahatsız olan kimi mebuslar kendi aralarında bloklar oluşturup yeni oluşumların temellerini attılar. Bu

²⁷⁶ **Ibid.**, s. 151-153.

²⁷⁷ **Ibid.**, s.145-148.

²⁷⁸ **Ibid.**, s. 152-154.

²⁷⁹ **Ibid.**, s.141.

fırkaların oluşması doğal olarak meclis içerisindeki cemiyet üyelerinin kaybıyla sonuçlanıyordu.²⁸⁰

1910 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşanan başlıca gelişmeler bunlar oldu. Bütün bu olayların sonucunda ise Doğu Anadolu'da var olan Ermenilerin sayısında azalmalar görülmüştür. Yaklaşık olarak 100 bin Ermeni bölgeden Rusya'ya ve Avrupa'ya göç etmiştir.²⁸¹

1910'lu yılların başında Avrupa siyaseti yeniden şekilleniyor ve bu da Osmanlı İmparatorluğu'nu ve Ermeni partilerini etkiliyordu. Nitekim İngiltere, Fransa ve Rusya'nın birlikte oluşturduğu İtilaf Blok'u ile Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya arasında İttifak grubu oluşturulmuştu.²⁸² Bu oluşan gruplara bakıldığı zaman 1914 Yeniköy Anlaşması'nda Rusya ve Almanya'nın neden karşı karşıya geldiğini anlamak mümkün olacaktır.

1911 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düzenlediği IV. Kongre'de Selanik grubu yönetimi tamamen eline geçirdi. Bu grubun yönetimi ele geçirmesiyle birlikte kongreye de "*Türkçü*" bir anlayış egemen olmuştu. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak diğer unsurların aydınları İttihat ve Terakki çatısını terktiler ve Prens Sabahattin etrafında toplandılar. Başkanlığını Müşir Fuat Paşa'nın yaptığı Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın oluşması ile birlikte ayrılan gruplar bu fırka etrafında toplanmaya başladılar. Nitekim bu fırkanın azınlıklar ile ilgili olan görüşleri olduğu gibi Prens Sabahattin'in düşüncelerini yansıtıyordu. Hınçak Partisi tarafından da fırka Prens Sabahattin'in fırkasının devamı olarak nitelendirilecekti. Sonuç olarak Hınçak Partisi 1912 yılında Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile bir anlaşma imzaladı. Anlaşmanın temel noktaları Kanun-i Esasi'ye bağlılık ve bu kanunlara aykırı olan girişimlerin engellenmesi, ülke

²⁸⁰ Aksoy, *İttihat ve Terakki*, s. 28.

²⁸¹ Astourian, *The Silence Of The Land Agrarian Relations, Ethnicity And Power, A Question Of Genocide Armenians And Turks At The End Of The Ottoman Empire*, s. 65.

²⁸²ERCÜMENT KURAN, "*Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)*", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S: 5, 1994, s. 228.

bütünlüğünün korunması, Ermeni Partikliği'nin haklarının korunması, bütün halkların kurtuluşunu temin etmek, meclis seçimlerinde birlikte hareket etmek ve halkın durumunun iyileştirilmesi gibi hususlar olmuştur.²⁸³

Bu gelişmeler yaşanmadan 2 ay önce Taşnak Partisi isteklerinin yazılı olduğu bir bildirgeyi İttihat ve Terakki yönetimine sundu. Bildirgenin esas konularını Kürtlerden duyulan rahatsızlık ve taşra bölgelerinde yapılacak görevlendirilmelerin eşit temsil ilkesine dayandırılması ve toplumsal kanunsuzlukların önüne geçilmesi olmuştur. Bu talepler itiraz edilmeden cemiyet tarafından kabul edilmiştir, zira ilerde yaklaşan seçimler vardı. 1912 yılında yapılacak olan seçimler için Taşnak Partisi'nin örgütlenmesine ihtiyaç duyan İttihat ve Terakki Cemiyeti bu yüzden bu hususların hiç birine itiraz etmemişti. 1911 yılında bu şartlarla anlaşma imzalandı. Seçim öncesinde sonuçları etkileyebilecek kimi kişiler hapse atılmış, seçim sistemi İngiltere'den alınarak 2 aşamalı olarak yapılmış bu da sistemin karmaşık bir hale gelmesine sebep olmuştur.²⁸⁴ Bu seçimler ise Taşnak Partisi ve cemiyet arasındaki ilişkilerin kopma noktasını oluşturmuştur.²⁸⁵ Taşnak Partisi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilişkilerinin kopmasını incelemeyen önce aralarındaki ilişkilerin kopmasına sebep olan iki olayı incelemek yerinde olacaktır. İlki 1912-13 yıllarında meydana gelen Balkan Savaşları'dır.

1. 1912-1913 Balkan Savaşları ve Sonuçları

1908 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlarda tutunduğu yerler Makedonya ve çevresi olmuştu. 19. yüzyılın sonuna doğru Sırbistan'ın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile sorunları ve Bulgaristan'ın 1878 yılında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın belirttiği toprakları elde edememesi Balkan coğrafyasında

²⁸³ Akın, **Ermeni Devrimci Paramaz Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım**, s. 156-158.

²⁸⁴ **Ibid.**, s. 159-160.

²⁸⁵ Erickson, **Osmanlılar ve Ermeniler**, s. 61.

daha sonra savaşı örgütleyecek olan bu iki devletin temel sorunları olmuştu. Bu durumun sonucu olarak ilk ikili anlaşma Sırbistan ve Bulgaristan arasında imzalandı. Daha sonra ise Yunanistan ve Karadağ'la yapılan ikili anlaşmalarla Balkan İttifakı doğmuş oluyordu. Bu ittifakın oluşturulmasının en önemli sebebi ise Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki varlığını sona erdirmek olmuştur.²⁸⁶

Balkan Savaşları 1912 yılının sonuna doğru uzlaşma girişimlerinin başlaması ve bir sonuç alınmaması nedeniyle ateşkesle sonuçlansa da sonradan yeniden başlamıştır. I.Balkan Savaşı Osmanlı İmparatorluğu ve Balkan İttifakı arasında yaşandı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle sonuçlandı.²⁸⁷ 1912 yılında toplanan Londra Barış Konferansı Osmanlı İmparatorluğu'nun zaman kazanmak için yaptığı girişimlerle uzadı. Bu girişimlerin esas amacı savunma hatlarının güçlendirilmesi oldu. Sonrasında ise Bulgaristan temsilcisi Danev'in Edirne hususunda yapmış olduğu direktmeler yüzünden uzlaşma sağlanamadı.²⁸⁸

II. Balkan Savaşı sonuçsuz kalan bu konferansın ertesinde başladı. İlk savaşta Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden alınan bölgeler İttifak devletleri arasında çekişmeye ve Bulgaristan'ın gerileyişine neden olduğundan Edirne Osmanlı birlikleri tarafından tekrar ele geçirildi, fakat Makedonya civarında elde tuttuğu 3 kalenin de düşmesi ile sonuçlandı.²⁸⁹ Balkan devletlerinin kendi aralarında ve Avrupa Devletlerinin işe karışarak sorunları çözme yolundaki girişimleri bir yana, Osmanlı İmparatorluğu için en önemli nokta 1913 yılının Eylül ayında Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan İstanbul anlaşması oldu. Bu anlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu Edirne'yi

²⁸⁶Edward J. Erickson, **Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s. 65-66.

²⁸⁷Richard C.Hall, **Balkan Savaşları 1912-1913 1. Dünya Savaşı'nın Provası**, İstanbul, Homet Kitabevi Yayınları, 2003, s. 1.

²⁸⁸**Ibid.**, s. 93-94.

²⁸⁹**Ibid.**, s. 1.

kanunen de geri alıyor, diğer yandan da Balkanlardaki topraklarının büyük bir kısmını yitiriyordu.²⁹⁰

Balkan Savaşları'nın sonuçları Ermeni hareketini dolaylı yolla etkilemiştir. Zira bu toprakların kaybı ve öncesinde Trablusgarb'ın İtalyanlara verildiği anlaşma olan Uşi Anlaşması ile²⁹¹ Osmanlılık akımı büyük bir darbe almış oluyordu. Artık imparatorluk toprakları daha homojen bir yapıya kavuşuyordu. Bu değişikliklerin en büyük sonuçları ise Jön Türk Hareketi'nde hissedilecektir.

Balkan Savaşları'nın ilk kısmı bitip Londra Barış Konferansı toplanmıştı. Bu konferansın nasıl geliştiğinden daha önce bahsedilmişti. Bu Konferans sürerken ise 1912 seçimlerinde istediği sonucu elde edememiş olan İttihat ve Terakki üyeleri harekete geçtiler.

23 Ocak 1913 tarihinde Londra Barış Konferansı sürerken, İstanbul'da hükümetin Edirne'nin Bulgaristan'a verilmesini konuştukları iddiası üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyeleri Babıali'ye baskın yapma kararı verdiler. Baskın sırasında duruma engel olmak isteyen iki subay ve bir komiser de vurularak öldürüldü. Bu baskın için büyük bir kalabalık toplanmıştı. Nitekim hükümetin önemli üyelerinden olan Nazım Paşa Yakup Cemil tarafından öldürüldü. Anayasa'nın çizdiği kanunlar çerçevesinde iktidara gelemeyeceğini anlamış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Edirne meselesinin bahane edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.²⁹² Sadrazam Kamil Paşa'nın da öldürüldüğü bu baskından sonra yerine Mahmut Şevket Paşa geldi. Temel görevi olarak da Edirne'nin tekrar ele geçirilmesi için mümkün olan her şeyi yapılması olacaktı.²⁹³

²⁹⁰ **Ibid.**, s. 167-169.

²⁹¹ Erickson, **Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu**, s. 97.

²⁹² Orhan Örs, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S: 51, 2013, s. 709-710.

²⁹³ Hall, **Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası**, s. 104.

Osmanlılık akımı Balkan harbiyle tam olarak anlamını yitiriyordu. Bu aşamada ise Ziya Gökalp (1875-1924) milliyetçilerin teorisyeni olarak ortaya çıkıyor ve Jön Türk hareketi içerisinde ağırlık kazanıyordu. Ziya Gökalp'e göre millet oluşumu coğrafya, siyasal birlik ve iktidarla oluşturulabilecek bir olgu değildi. Millet sadece ortak kültürün, yani bunu sağlayan dil, din ve ahlakın ortaklaşması ile mümkün olabilirdi. Bu maksatla daha önceleri İstanbul'da 1911 yılında Türk Yurdu, 1912 yılında ise Türk Ocakları Teşkilatı oluşturulmuştu. Bu akım güçlendikçe Osmanlılık geri plana itilmiş oluyordu.²⁹⁴

1908-1913 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti başta olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi politikasının dalgalanmalar yaşaması imparatorluğun sınırlarının ve unsurlarının değişmesi temel neden olarak kendisini gösterdi. 1908-1912 yıllarında imparatorluktaki bütün unsurların aydın hareketleri ile ilişkiler tesis etmiş, fakat özellikle kendi içerisinde büyük ölçüde 1912 seçimlerinin ve Balkan Savaşları'nın kaybedilmesi ile birlikte oluşan sınırlar içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ağırlıklı olarak milliyetçi bir politika takip ettiği görülmektedir. Bu durumun esas etkisi ise Ermeni hareketi üzerinde görülecekti.

17 Ağustos 1913 yılında Cenevre'de Taşnak Partisi'nin VII. Dünya Kongresi toplandı. Kongre öncesinde bahsedildiği gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin söylemlerindeki değişiklikler ve bunun Hınçak Partisi tarafından da anlaşılmış olması kongrenin gündem maddelerini önceden belirlemişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde Türkçü kanadın güçlenmesi dolayısı ile Ermenilerin kenara itilmiş olması anlamına geliyordu. Bunun bir sonucu olarak da İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bağların koparılması kararı alındı.²⁹⁵Taşnak Partisi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkilerin kurulması 1902 ve 1907 Jön Türk Kongreleri'nde ortaya çıkmıştı ve esas amaç

²⁹⁴Durdu, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketi'nin Başlaması ve Etkileri", s.315-316.

²⁹⁵Akın, **Ermeni Devrimci Paramaz Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım**, s. 163.

II.Abdülhamid iktidarına karşı birlikte hareket etme düşüncesiydi. Ortak hareket etme durumunu oluşturan sebep ortadan kalkınca bu iki grubu bir arada tutan temel neden de ortadan kalkmıştı. Sonrasında ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Taşnak Partisi karşısındaki tutumu ise sadece şartlar gereği olmuş, Balkan savaşı sonrasında ise bu şartlar ortadan kalkmış ve cemiyetin tutumu da değişmişti.

İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde Türkçü vurgunun güçlenmesi ve Balkan Savaşlarının nihai bir sonuçla neticelenmeyişi Hınçak ve Taşnak Partilerini 1913 yılının Ağustos ayında VII. kongrelerini düzenlemeye iten temel sebepler oldu.²⁹⁶

Taşnak Partisi Ağustos ayında VII. Dünya Kongresi'ni topladı. Kongre'de ele alınan konu ise Hınçak Partisi ile ilişkileri tesis edilmesi olmuş ve kabul edilmişti.²⁹⁷ Kuruluşlarından bu yana sosyalizm vurgusunun yeterince olmayışı nedeniyle pararel amaçlara hizmet etseler de ayrı ayrı örgütlenen bu iki grubun birbiriyle yaklaşmaları ise Taşnak Partisi'nin 1894-96 ayaklanmalarından sonra teşkilatlanmasında yaptığı değişiklikler ve sosyalizme yaptığı vurgular oldu.

Hınçak Partisi İsviçre'de VII. Dünya Kongresi'ni topladı. Kongrede ilk başta alınan kararlar doğrultusunda mücadelenin legal alandan çıkarılıp illegal alanda sürdürülmesi yolunda olacaktı. Sabah Gulyan ve diğer Hınçak liderlerinin Balkan Savaşları sebebiyle daha sonradan katıldığı Kongre'nin temel tartışma konusu da böylece belirleniyordu. İlegal mücadelenin özellikle Anadolu'da kendisine birçok şey kaybettireceğini savunanlar ile İttihat ve Terakki Partisi'nin ikiyüzlülüğüne inanmış olanlar arasında büyük tartışmalar yaşandı. Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde Ermenilerin haklarının sağlanamayacağı ve bağımsızlık çalışmalarının illegal yollardan yapılacağı konusunda karar kabul edildi. Diğer yandan da partinin

²⁹⁶ **Ibid.**, s. 161-162.

²⁹⁷ **Ibid.**,s.164.

dünyanın her yerindeki teşkilatlarının esas mücadele konusu olarak Anadolu'daki olaylara dikkat etmesi kararlaştırıldı.²⁹⁸

Balkan Savaşları'nın yenilgiyle sonuçlanması Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasına ve dış müdahaleler karşısında zayıf olduğunun ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Diğer yandan da Avrupa siyasetinin yeniden şekillenmesi Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya karşısında yalnız bırakıyordu.²⁹⁹

2. 1914 Yeniköy Anlaşması ve Tehcire Giden Süreç

Taşnak ve Hınçak Partisilerinin artık bağımsız bir Ermenistan için çalışmaya başlayacaklarının sinyalleri partilerin düzenledikleri kongrelerde verilmişti. Bu kararlara rağmen Ermenistan Devleti'nin kurulması için bir dış güce ihtiyaç olduğu da ortadaydı. Bu kararların öncesinde Rusya içerisinde yaşanan gelişmeler de bu kararların alınmasında etkili olmuştu.

1883 yılında Çar III. Aleksandr'ın başa geçmesiyle Rusya'nın dış politikasında değişikliğin meydana gelmesinden ve bağımsız bir Ermenistan Devleti'ni istemesinden daha önce bahsedilmişti. Çar II Nikola'nın iktidara gelişiyle bu durum değişmeye başladı ve 1912 yılında Rusya'nın Ermenilere yönelik siyasetinde önemli bir dönüm noktası gerçekleşti. Çar II. Nikola'nın Transkafkasya'da uyguladığı başarılı politika sayesinde Kilise ile Çarlık arasındaki problemler çözülmüş ve bu da Ermeni Kilisesi'ni Ermeni hareketinde bir unsur olarak tekrar ortaya çıkarmıştır. Bu da Taşnak Partisi'nin Ermeni hareketi içerisinde başat konumunu değiştiriyordu. Kilisenin teşebbüsleri ile ıslahatlar konusu yeniden gündeme getirilmiş ve bu Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki baskılarını arttırmıştır.³⁰⁰

²⁹⁸ **Ibid.**, s.168-170.

²⁹⁹ Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, s. 84.

³⁰⁰ **Ibid.**, s.82-83.

Bu girişimlerin bir sonucu olarak 1912 yılında Ermeni Kilisesi Patriği Kevork Rusya'nın Ermeniler konusunda Osmanlı İmparatorluğu'na baskı yapması doğrultusunda Çar II. Nikola'yi ikna etmesi için Bogos Nübar Paşa'yi temsilci yaptı.³⁰¹ Çar II. Nikola'ya gönderilen bu heyetin esas amacı 1895 yılında ilan edilen ıslahat kararlarının uygulanması olacaktı ki bu da Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşları'nda yenilgiler almasından kaynaklanıyordu.³⁰² Nitekim 1913 yılında Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik ıslahat yapılması hususunda nota gönderdi.³⁰³ İstanbul'daki Rus büyükelçisinin de çabalarıyla İngiltere, Fransa ve Rusya'nın büyükelçilerinin İstanbul'da toplanması kararlaştırıldı.³⁰⁴ Bu duruma ise 19. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı İmparatorluğu ile yakın ilişkiler tahsis etmiş Almanya'nın sessiz kalması imkânsızdı. Almanya Ermeni meselesinin bütün büyük devletlerin meselesi olduğunu ileri sürerek görüşmelere katılma isteğinde bulundu.³⁰⁵ 20 Haziran 1913 yılında başlayan toplantıya böylece Almanya da katılmış oluyordu.³⁰⁶ Osmanlı yönetimi ise Rusya'ya cevaben bunun toplum nezdinde Rusya'ya karşı büyük bir tekiye sebep olacağını söylemekle yetindi.³⁰⁷

Sonuç olarak 20 Haziran 1913 tarihinde Doğu Anadolu Islahat Komisyonu çalışmalarına başlamış oluyordu. Komisyonda 2 proje tartışmaya sunuldu. İlk proje Rusya'nın oluşturmuş olduğu projeydi. Bu projeye göre Vilayat-ı Şarkiyye oluşturulacak ve vali olarak Padişahın seçeceği ve diğer devletlerin onaylayacağı bir Hristiyan görev yapacaktı. Seçilecek olan valinin her türlü askeri ve idari konularda belirleyici rolü olacaktı. Bu yetkilerin yanısıra bölgeyi ilgilendirecek bütün kararları

³⁰¹ Sarımay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", s.87.

³⁰² Kuran, "Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)", s. 230.

³⁰³ Sarımay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", s.87.

³⁰⁴ Kuran, "Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)", s. 230-231.

³⁰⁵ Sarımay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", s.87-88.

³⁰⁶ Kuran, "Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)", s. 231.

³⁰⁷ Sarımay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", s.88.

özerk ve onay almadan uygulamaya koyabilecekti.³⁰⁸ 15 Nisan 1913 tarihinde Osmanlı Meclisi Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın ıslahat meselesini gündeme getirmesinden önce Londra sefiri ve sabık sadrazam Hakkı Paşa'yı Doğu Anadolu'da yapılması düşünülen ıslahat projesini İngiltere'ye sunmak için görevlendirmiştir. Bu projeye göre Doğu Anadolu iki kısma ayrılacaktı. Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır'ın içinde bulunduğu güney ve Erzurum, Sivas, Trabzon vilayetlerini içeren Kuzey Müfettişliği kurulacaktı. Bu bölgelerin yönetimi için İngiliz müfettişlikler görevlendirilecekti. Bu projeye göre Rusya'nın Anadolu'ya saldırması karşısında önlem alınmış olacaktı.³⁰⁹

Islahat Komisyonu Osmanlı projesini reddetmiştir. Diğer yandan Rus projesinin üzerinde durulsa da³¹⁰ Almanya'nın ve Avusturya'nın baskıları ve Doğu Anadolu'nun tek bir vilayet olarak birleştirilmesine karşı çıkması yüzünden bir sonuç alınamamıştır. Rus projesinde yapılan değişiklikler esasında Doğu Anadolu'nun 2 vilayet şeklinde örgütlenmesini de Rusya tarafının kabul etmeyişi de anlaşmaya varılmamasının bir diğer nedeni olarak kendisini gösterdi.³¹¹ Almanya'nın hiç kuşkusuz meseleye dahil olma ve Doğu Anadolu'nun tek bir vilayet şeklinde örgütlenmesini kabul etmeyişinin en önemli nedeni Rusya'yı Berlin-Bağdat yolundan uzak tutmaktır. Bu yüzden Osmanlı Projesi'nin bazı unsurları hususunda ısrar etmiştir.³¹²

1913 yılında Yeniköy'de toplanan devletler arasındaki görüş ayrılıkları ve Osmanlı-Rus maddelerinin çatışması yüzünden bir sonuç alamamıştır. Nitekim Rusya Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas vilayetlerini bir Ermeni Vilayeti altında birleştirmeyi, bir Ermeni muhtariyeti kurmayı ve bu vilayetin yönetimi için her türlü yetkiye sahip olacak bir Avrupalı genel valinin getirilmesini istiyordu. Bu planın uygulanmasının önündeki en büyük engel Almanya ve Rusya'nın çatışması olmuştur.

³⁰⁸Fahri Taş, “*Vilayat-ı Şarkıyye Islahatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C: 14, 1998, s. 928.

³⁰⁹Taş, “*Vilayat-ı Şarkıyye Islahatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff*”, s. 925-926.

³¹⁰Kuran, “*Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)*”, s. 231.

³¹¹Taş, “*Vilayat-ı Şarkıyye Islahatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff*”, s. 928.

³¹²Kuran, “*Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)*”, s. 231.

Bu konferanstan netice alamayınca Rusya Almanya ile ikili görüşmelere başlamıştır.³¹³ Rusya, Almanya ile karşılıkların giderilmesi hususunda Ağustos ayında başlattığı görüşmeler sonucunda sorunları gidermiş ve sonuç olarak Doğu Anadolu bölgesinde atanacak müfettişler belirlenmişti.³¹⁴

1913 yılının sonuna doğru Almanya ve Rusya arasındaki uyuşmazlıkların çözülmesi ve anlaşmanın imzalanması sonucunda Osmanlı yönetiminin yapacak bir şeyi kalmamıştı. Anlaşmanın kendisine dayatılmasından önce son girişimde bulunmuş ve bazı maddelerin değiştirilmesine etki etmiştir. Sonuç olarak 8 Şubat 1914 yılında Yeniköy’de anlaşma imzalandı. Yapılan en önemli değişiklik Doğu Anadolu bölgesinin iki kısma ayrılması ve yönetilmesi için 2 Avrupalı’nın vali olarak tayini olmuştur. Bu anlaşma fiili olarak Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde olan bir bölgenin uluslararası yönetime açılması ve denetimine sunulması anlamına geliyordu.³¹⁵

İslahat çalışmalarının nasıl yapılacağı konusunda kontratların imzalanması ise içeriklerin belirlenmesi nedeniyle 1914 yılının Mayıs ayında gerçekleşmiştir. Haziran ayında ise Dünya Savaşı’nın patlak vermesi ve Kasım ayında Osmanlı İmparatorluğu’nun Almanya’nın müttefiki olarak savaşa girmesiyle birlikte bu kontratlar iptal edilmiştir³¹⁶ ve bu değişim ile Taşnak ve Hınçak Partisi tekrar önem kazanmış ve bu partiler yeni arayışlara başlamıştır.³¹⁷

Dünya Savaşının başlamasının ardından İstanbul Patriği Kevork Rusya’ya gönderdiği bir mektupta Rusya’nın Doğu Anadolu’da bir Ermeni muhtariyeti kurmasını ve vali olarak Rusya’nın onayladığı yüksek rütbeli bir Hristiyan’ın atanmasını belirtmiştir. Buna karşın, Rusya mevcut durumda Osmanlı İmparatorluğu’nda çıkacak

³¹³Sarımay, “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, s. 88

³¹⁴Kuran, “Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)”, s. 232.

³¹⁵Taş, “Vilayat-ı Şarkıyye Islahatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff”, s. 930-931.

³¹⁶Kuran, “Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)”, s. 232.

³¹⁷Sarımay, “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, s.89.

bir isyanın da, Osmanlı'nın savaşa girmesinin de pekiyi olmayacağını söyleyerek, bir sonraki Osmanlı-Rus Savaşı'nı beklemlerini tavsiye etmiştir.³¹⁸

Osmanlı İmparatorluğu ile savaşın yaklaşmakta olduğunun görülmesi üzerine 1914 yılında Rusya'nın yayınladığı bir manifestoda Çar II. Nikola iç meselelerin halledilmesi için önemli mesajlar verdi. Rusya'nın bütün kuvvetlerinin tek bir elden yönetilmesini istediği için sürgün edilmiş Ermeni liderlerinin ülkeye dönmesine izin vereceğini vurguluyordu. Bununla birlikte manifestoda vurgulanan bir diğer konu da bağımsız bir Ermenistan Devleti kurma ve bununla Anadolu'da yaşayan Ermenileri Rusya'ya birleştirme konusu olmuştur. Çar'ın bu çağrılarını yapmasındaki esas amacı Doğu Anadolu'da olabilecek savaşta Ermenileri kendi lehlerine kullanmaktı. Bu doğrultuda I. Dünya Savaşı öncesinde Rusya Ermenilerin Anadolu'da örgütlenmeleri için maddi yardımlarda bulunmuştur. Anadolu'da oluşturulan Ermeni Alayları savaş başladığı zaman Trabzon, Erzurum ve Van'ın işgali sırasında önemli roller oynamıştır.³¹⁹ Böylece Rus birliklerinin ilerlemesi daha rahat olacaktı. Ermeni ihtilalcileri ise durumu Rusya'nın çıkarları açısından değerlendirmek yerine kendi planlarını uyguladıklarını farzettiler.³²⁰

Dünya Savaşı başlamadan önce Taşnak Partisi'nin Erzurum'da yaptığı toplantıda olası bir savaş durumunda tutumlarının ne olacağı tartışıldı. İttihat ve Terakki Partisi'nin bir üyesinin de katıldığı toplantıda Taşnak Partisi Rusya tarafında yer almayacaklarını belirtmiş³²¹ ve hatta Taşnak Partisi'nin Ağustos'ta topladığı VIII. Kongresi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun seferberlik kararı alması üzerine Ermenilerin Osmanlı saflarında savaşacağı kararı alınmıştı. İttihat ve Terakki Partisi'nin Kafkaslarda

³¹⁸ **Ibid.**, s. 90.

³¹⁹ **Ibid.**, s. 92.

³²⁰ Aydın Süer, "1915 Ermeni Ayaklanmasında Çarlık Rusyası'nın Rolü", **Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C: 33, S: 1, 1990, s. 460-461.

³²¹ Süer, "1915 Ermeni Ayaklanmasında Çarlık Rusyası'nın Rolü", s.461.

Taşnak Partisi öncülüğünde bir isyan çıkarılması teklifini ise parti kabul etmemiştir.³²² Buna karşın Kasım ayında Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya savaş açması üzerine fikir değiştirmiştir.³²³

Kuşkusuz Taşnak Partisi'nin tutumunun değişmesinin en önemli sebebi Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya karşı savaş ilan etmesiyle birlikte imzaladığı kontratları iptal etmesi olmuştur. Rusya'ya savaş ilan edilmesinin ardından Taşnak Partisi harekât planının belirlenmesi için yaptığı toplantıda, delegeler iki görüşü savundular. İki görüşünde ortak noktası savaşa Rusya tarafında girilmesi oldu. Ayrıldıkları nokta ise daha çok zamanlama ve savaşın gidişatı konusunda belirginleşti. İlk görüş Rusya'nın Anadolu'da ilerlemesi üzerine savaşa katılmalarını ileri sürerken, ikincigörüş Anadolu'da Ermenilere yönelik herhangi bir müdahalenin yapılmasına kadar Kafkas sınırında bekleme olmuştur. İlk görüş daha çok taraftar toplamış ve Rusya birlikleri ile ortak hareket kararı alınmıştır. Bununla birlikte Anadolu'daki birliklerin geri çekilen Osmanlı birliklerine zarar vermesi ve mülki binalara terör eylemelerinin gerçekleştirilmesi de kararlaştırıldı.³²⁴

Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın müttefiki olarak savaşa girmesini izleyen yıllarda İttihat ve Terakki Partisi fiili olarak Babıali baskını ile el koyduğu yönetimde istediklerini yapma konusunda keyfi bir tutum içerisine girdiler. Ermeni hareketinin Anadolu'daki varlığının bitmesi ise doğrudan doğruya Hınçak Partisi'nin VII. Dünya Kongresi ile ilgilidir. Nitekim bu kongrede alınan kararlar 24 Nisan gecesini İstanbul'da tutuklanan ve sayıları 500'ü bulan Ermeni aydınının yargılanmasındaki esas madde oldu.³²⁵

³²²Akın, *Ermeni Devrimci Paramaz Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım*, s. 182-183.

³²³Sarıay, "*Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)*", s.92.

³²⁴*Ibid.*, s.91-92.

³²⁵Akın, *Ermeni Devrimci Paramaz Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım*, s. 207.

Bunun öncesinde Ermeni iddialarını doğrulayacak doğrultuda bazı durumlar ortaya çıkmıştı. 25 Şubat 1915 yılında Enver Paşa Ermeni askerlerinin silahsızlandırılması ile ilgili olarak, sonrasında uygulanmayan ancak sembolik anlamı olan bir karar çıkartmıştır.³²⁶ Jön Türk gazetesi olarak bilinen “*İkdam*” gazetesinin 30 Ocak 1915 tarihli nüshasında Ermenileri oturdukları bölgelerden çıkarıp Mezopotamya’ya sürgün etmenin temel nedeni olarak bölgedeki Ermenilerin Kafkasyalı Ermenilerle işbirliği yapmasından duyulan endişe içerikli bir planına varlığı kesin olarak reddedilir. Fakat yazının sonunda doğru böyle bir plan var olsa bile bu planın uygulanmasının mümkün olup olmadığı sorulur. İnkârın en önemli noktası ise Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı bölgelerin nüfusunun çoğunluğunun Müslümanlardan oluştuğu vurgulanmasıdır.³²⁷

Ermeni soykırımının başlangıcı olarak kabul edilen 24 Nisan 1915 yılı aynı zamanda İngilizlerin Gelibolu’ya çıkarma yaptıkları tarihtir.³²⁸ Bu tarihte Dâhiliye Nazırı Talat Paşa Ermeni isyancı faaliyetlerinin ortaya çıkması muhtemel bölgelere telgrafla o bölgelerdeki bütün Ermeni devrimci örgütlerin kapatılmasını ve liderlerinin tutuklanmasını emreder³²⁹. Bu emirden yaklaşık 1 ay sonra 23 Mayıs 1915’te bütün Ermenileri kapsayacak bir emir gönderilir ve tehcir süreci başlar.³³⁰

Ermeni hareketinin başarısızlığının ardında birçok sebep vardır. İlk sebep olarak Ermeni toplumunun farklı sınıflardan oluşumu ve bu toplumun çok geniş bir araziye yayılması gösterilebilir. Farklı grupların oluşması Ermenistan Devleti’nin oluşturulması için gereken bilinci parçalamıştır. Nitekim daha önce bahsedildiği gibi Ermeni toplumunun bujuva sınıfı ile hareketin öncülüğü rolünü üstlenmiş partilerin çatışması bu

³²⁶Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 347.

³²⁷*Ibid.*, s. 352.

³²⁸Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, s. 243.

³²⁹*Ibid.*, s. 244.

³³⁰*Ibid.*, s. 245.

bilincin oluşmasını engellemiştir. Bu çalışmaların önünde Ermeni Kilisesi de kimi zaman engel oluşturmuştur.

Ermeni toplumunun bu geniş araziye yayılması kaynakların tek bir merkezde toplanmasına izin vermezken, diğer yandan bu hareket Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmayı başarmış diğer hareketlerin sahip olduğu önemli bir olgudan mahrum kalmıştır. Bu da bir dış gücün sürekli olarak desteğidir. Ermeni hareketi birçok devlet tarafından destek görmesine karşın, bu destek hiçbir zaman sürekli olmamıştır. Bu da bu güçlerin politikalarının sürekli değişmesinin bir sonucudur. En büyük engel olarak ise Ermeni hareketinin öncülüğünü yapan Taşnak ve Hınçak Partilerinin siyasal tavırlarının Ermeni toplumunun her kesimi tarafından desteklenmemesi olmuştur.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıla kadar gelişmesine ve bölgede istikrarlı bir yapı oluşturmasını sağlayan en önemli unsur "millet sistemi" olmuştur. Bu yönetim anlayışı cemaatler şeklinde örgütlendirilen gayrimüslimlerin yönetilmesini sağlamıştır. 19. yüzyıl ile birlikte bu yönetim anlayışının Yunan isyanı ile bozulması ve Avrupa karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun her alanda geri kalmışlığı milliyetçi hareketlerin doğmasına sebep olmuştur.

Milliyetçi hareketler çalışmanın da ortaya koymuş olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal ve idari yapının bozulması ile birlikte toplumsal hareketler olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda milliyetçilik dış müdahale ile değil, yerel koşullarla ilgili olmuştur. Şüphesiz Fransız Devrimi'nin katısı da yadsınamaz.

Ermeni milliyetçi hareketi ise 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa karşısında geri kalmışlığının ve bu geri kalmışlığın dış unsurlarla sürekli hale getirilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Ermeni milliyetçi hareketinin ortaya çıkışında ekonomik, sosyal ve idari yapıların bozulması ve değişmesi belirleyici olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun idari mekanizmasında yükselmenin artık önemli olmaması ve Ermeni aydın sınıfının ortaya çıkışı Ermeni milliyetçi hareketinin esas lokomotifleri olmuştur. Nitekim bu aydın sınıfı ekonomik koşulların Ermeni toplumu üzerinde yaptığı baskılara karşı koymuşlardır. Yüzyılın ortalarına doğru bu baskılara karşı koymanın yolları olarak cemiyetler vasıtasıyla Ermeni toplumunun kültürel ve ekonomik gelişimi sağlanmaya çalışılmıştır. Diğer yandan da Ermeni toplumunun yönetilmesinde tek el sahibi olan İstanbul Patrikhanesi'ne karşı mücadele vermiş ve 1864 tarihinde ilan edilen Ermeni Millet Nizamnamesi ile mücadele nihayete ermiştir.

Ermeni toplumunda yaşanan bu değişiklikler ise sorunları tamamıyla çözmemiş ve hareketin başka şekilde evrilmesine neden olmuştur.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Ermeni milliyetçi hareketi Avrupa devletlerinin de müdahil olduğu bir konu haline gelmiştir. Bu antlaşmalar kapsamında Ermeni toplumuna yönelik ıslahatların yapılması antlaşma şartlarında belirtilse de uygulamaların yetersiz kalması ve eksikliklerin olmasından dolayı Ermeni milliyetçi hareketinde değişimler yaşanmış ve parti şeklinde örgütlenmeler başlamıştır.

Ermeni partilerinin ortaya çıkması aynı zamanda Ermeni milliyetçi hareketinin silahlı bir harekete dönüşmesine ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan olaylara sebep olmuştur. Ermeni partileri ağırlıklı olarak Anadolu'da örgütlenmiştir. Bu partilerin oluşumuna Osmanlı Yönetimi'nin verdiği tepki ise Hamidiye Alayları'nın oluşturulması olmuştur ki, bu da Ermeni toplumunun esas rahatsızlık sebebi olan Kafkasyalı göçmenlerin neden olduğu hoşnutsuzluklar zincirine bir halka daha eklemiştir. Bu bağlamda, 1896 yılından itibaren Ermeni toplumuna yönelik ıslahatların yapılması konusu bir daha gündeme gelmiş, Avrupa Devletleri'nin güç mücadeleleri ve devletler ararası rekabetin dünyanın farklı bölgelerine taşınması sebebiyle destek bulmamıştır.

Bu tarihten itibaren Ermeni toplumunun iki en önemli partileri olan Taşnak ve Hınçak Partileri değişim sürecine girmiştir. Bu değişim süreci içte diğer muhalefet gruplarıyla temasların oluşturulması şeklinde kendisini göstermiştir. İdeolojik olarak da partilerin söylemlerinin daha radikal hale gelmesine ve örgütlenmelerindeki modellerin değişimine yol açmıştır.

20. yüzyılın başlarında Ermeni partileri ile İttihat ve Terakki Partisi arasında ilişkiler gelişmiş ve I Jön Türk Kongresi'nde tam olarak mutabakat sağlanamasa da

II Abdülhamit yönetimine karşı ortak bir bildirme yayımlanmıştır. Akabinde Kafkaslarda Rusya'ya karşı giriştikleri mücadeleler sonucunda Ermeni partilerinin kaynakları tükenmiştir. Bu sürecin sonunda diğer muhalefet gruplarıyla ilişkilerde değişimler yaşanmıştır. Diğer muhalefet gruplarıyla temaslarının sonucu olarak II Abdülhamid yönetimine karşı başarı sağlanmış ve 1908 Devrimi ile başka bir döneme girilmiştir. Bu devrimin sonucunda ilan edilen II Meşrutiyet ile birlikte Ermeni partileri sistemin birer parçası haline geldiler. Böylece II Meşrutiyet'in ilanına kadar Osmanlı Yönetimi'ne yabancı olan Ermeni partilerinin durumu değişti. 1909 Adana olaylarının yaşanması da Ermeni partilerinin sistemin diğer unsurlarıyla ilişkilerinin kopmasına neden olmamış ve Ermeni toplumuna yönelik ıslahatların yapılması için mücadele devam etmiştir. Osmanlı Yönetimi'nin ıslahatların yapılması konusunda bir politika geliştirmemesi ve 1912 yılında Rusya İmparatorluğu'nun Ermenilere yönelik tutumunun değişmesi ile birlikte Ermeni milliyetçi hareketi tekrar uluslararası bir sorun haline gelmiştir.

Moskova Yönetimi'nin Ermenilere yönelik tutumunun değişmesinin en bariz örnekleri Ermeni kiliselerinin mal varlıklarının iade edilmesi ve sürgüne gönderilen Ermeni aydınlarının Rusya'ya geri dönmesine izin verilmesi oldu. Özellikle Ermeni aydınlarının ve silahlı örgüt liderlerinin Kafkasya'ya dönüşü Ermeni partilerinin örgütlenmelerinde önemli değişikliklere neden oldu. Diğer yandan Rusya'daki Ermeni kilisesinin güçlenmesi sonucunda Ermeniler arasındaki otorite partiler ve Eçmiyazin arasında paylaşıldı. Ermeni hareketinin liderliği bu süreçten sonra bu iki unsur arasında paylaşıldı.

Ermeni hareketinin uluslararası bir sorun olarak yeniden ele alınması Rusya ve Almanya İmparatorluğu arasında çekişmeye sahne oldu. Sonuç olarak 1914 yılında imzalanan Yeniköy Anlaşması ile Ermeni toplumunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerin yönetilmesine dair bir plan üzerinde anlaşmaya varıldı. Fakat I. Dünya Savaşı'nın patlak

vermesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa katılmasıyla birlikte bu anlaşma uygulamaya koyulmamıştır. Diğer yandan Ermeni partilerinin oluşturduğu silahlı güç ve Ermeni aydınlarının faaliyetleri sonucunda İstanbul'da başlayan tutuklamalar, Ermeni toplumunun büyük çoğunluğunu kapsayan tehcir kararının alınmasına neden oldu. Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan Ermeni milliyetçi hareketi bu nedenlerden dolayı başarıya ulaşamamıştır.

KAYNAKÇA

I. Kitaplar

- Akın, Kadir, **Ermeni Devrimci Paramaz Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım** 3. Baskı, Ankara, Dipnot Yayınları, 2015.
- Aksoy, A. Şerif, **İttihat ve Terakki**, İstanbul, Nokta Kitap Yayıncılık, 2008.
- Anderson, Benedict, **Hayali Cemaatler**, Çev: İskender Savaşır, 8. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, 2015.
- Aslan, Kevork, **Armenia and The Armenians From The Earliest Time Until The Great War (1914)**, New York, Macmilian Press, 1920.
- Bildirici, Yusuf Ziya, **Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri**, Ankara, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 1999.
- Calhoun, Craig, **Milliyetçilik**, Çev: Bilgi Sütçüoğlu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Davison, Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)**, Çev: Osman Akınhay, Ankara, Papirüs Yayınları, 1997.
- Dadyan, Saro, **Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi**, İstanbul, Everest Yayınları, 2011.
- Eldem, Edhem, **İmparatorluğun Çöküş döneminde Osmanlı Ermenileri Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Düzgören, Yusuf, **Millet-i Sadıka'dan Milli Düşmanlığa Ermeniler** İstanbul, Astana Yayınları, 2015.
- Erickson, Edward J., **Osmanlılar ve Ermeniler**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015.
- Erickson, Edward J., **Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Evren, Gürbüz, **Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları**, Ankara, Ümit Yayıncılık, 2002.
- Ferro, Marc, **Sömürgecilik Tarihi: Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13. Yüzyıl- 20. Yüzyıl**, Çev: Muna Cedden, 2. Baskı, Ankara, İmge Yayınları, 2011.
- Güran, Tefvik, **19. Yüzyıl'da Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Gürün, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, 7. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2012
- Göktaş, Hıdır, **Kürtler İsyan Tenkil**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1991.

- Gunter, Michael, **Armenian History and the Question of Genocide**, New York, Palgrave Macmillian Press, 2011.
- Halaçoğlu, Yusuf, **Ermeni Tehciri**, 3. Baskı, İstanbul, Babıalı Kùltür Yayıncılığı, 2004.
- Hall, Richard C., **Balkan Savaşları 1912-1913 1. Dünya Savaşı'nın provası**, İstanbul, Homet Kitabevi Yayınları, 2003.
- İnalcık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi**, 2.Baskı, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1996.
- İnalcık, Halil, Quataert, Donald **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004.
- İlter, Erdal, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, Ankara Üniversitesi Osmanlı tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1996.
- Jorga, Nicolae, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Nilüfer Epçeli, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, C:5, 2005.
- Kantarıcı, Şenol, **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası**, İstanbul, IQ Kùltür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Kantarıcı, Şenol, **Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Nüfusu ve Kilisesi Misyonerlik**, İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Kaynar, Erdal *"Osmanlı Muhalefeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve 1908 Devrimi"*, **Yüz Yıl Sonra Ermeni Soykırımı, Araştırmalar, Tartışmalar**, Çev: Melike Işık Durmaz, Ümran Küçükislamoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Kazgan, Gülten, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıl'da Türkiye Ekonomisi**, 5. Baskı, Ankara, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Kevorkian, Raymond, **Ermeni Soykırımı**, Çev: Ayşen Ekmekçi, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Kodaman, Bayram, **2. Abdülhamit Devrinde Ermeni Sorunu'nun Çözümü İçin İki Öneri**, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Yayın No:5, 1986.
- Laçiner, Sedat, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, Ankara, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayınları, 2008.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev: Boğaç Babür Turna, 6. Baskı, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2013.
- Lewy, Guenter, **1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?**, 4.Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014.
- Mantran, Robert, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul, Adam Yayınları, C:2, 1995.

- Mert, Özcan, **Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enstitüsü Yayınları, 2003.
- Minassian, Anahide Ter, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik Ve Sosyalizm 1887-1912**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.
- Minassian, Anahide Ter, **Ermeni Kültürü ve Modernleşme, Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2006.
- Nalbandian, Louise, **The Armenian Revolutionary Movement; The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century**, Berkeley, University of California Press, 1963.
- Nairn, Tom, **Milliyetçiliğin Yüzleri: Janus'a Yeni Bir Bakış**, Çev: Seda Kırdar, Mehmet Ratip, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Oran, Baskın, **Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli**, 3. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınları, 1997.
- Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.
- Özkırımlı, Umut, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**, 3. Baskı, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2009.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Pamuk, Şevket **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Politzer, Georges, **Felsefenin Temel İlkeleri**, Çev: Erol Esençay, 2. Baskı, İzmir, İlyayayınevi, 2003.
- Rude, George, **Fransız Devrimi**, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Sertçelik, Seyit, **Rus ve Ermeni kaynakları ışığında Ermeni sorunu, Ortaya Çıkış süreci 1678-1914**, 2. Baskı, Ankara, SRT Yayınları, 2009.
- Smith, Anthony D., **Milli Kimlik**, Çev: Bahadır Sina Şener, 7. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- Smith, Anthony D., **Ulusların Etnik Kökeni**, Ankara, Dost Yayınları, 1986.
- Sönmez, Mustafa, **Doğu Anadolu'nun Hikâyesi: Kürtler**, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 1992.
- Suny, Ronald Grigor, **Ararat'a Bakmak - Modern Tarihte Ermenistan**, İstanbul, Aras Yayınları, 2015.
- Suny, Ronald Grigor, et al, **A Question Of Genocide Armenians And Turks At The End Of The Ottoman Empire**, Oxfordshire, Oxford University Press, 2011.

- Şimşir, Bilal, **Ermeni Meselesi 1774-2005**, 6. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınları, 2013.
- Şirokorad, A.B., **Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı- Rus Savaşları**, İstanbul, Selenge Yayınları, 2013.
- Tuncer, Hüner, **Osmanlı Devleti ve Büyük Güçler (1815-1878)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2009.
- Tuncer, Hüner, **19. Yüzyıl Osmanlı-Avrupa İlişkileri**, Ankara, Ümit Yayıncılık, 2000.
- Tunçay, Mete, Zürcher, Erik Jan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, 7. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- Uras, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 1987.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Nilüfer Epçeli, 5. Cilt, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2011.
- Zurcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev: Yasemin Saner Gönen, 18. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

II. Makaleler ve Kitap Bölümleri

- Ahmad, Feroz, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, ed: Marian Kent, Çev: Ahmet Fethi, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Akıncı, Abdulvahap, *"Milliyetçilik Kuramları"*, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C: 15, S: 1, 2014.
- Akşin, Sina, **1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, ed: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, 2.Baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, *"Fransız Devrimi'nde Birey-Devlet İlişkisi (1789-1794)"*, **SBFDergisi**, C: 44, S: 3, 1989.
- Aktef, Mehmet, *"Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması"*, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, , S: 3, 1998.
- Astourian, Stephan H., **The Silence Of The Land Agrarian Relations, Ethnicity And Power, A Question Of Genocide Armenians And Turks At The End Of The Ottoman Empire**, Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, Norman M. Naimark, Oxfordshire, Oxford University Press, 2011.

- Aydın, Mithat, “Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı (1876)’nın Yeri”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C: 25, S: 39, 2006.
- Aysal, Necdet, “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S: 37, 2006.
- Aktürk, Şener, “Etnik Kategori ve Milliyetçilik”, **Doğu Batı Dergisi**, S: 38, 2006.
- Doğan, Orhan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, Konya, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi**, S: 20, 2008.
- Durdu, Mehmet Burak, “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketi’nin Başlaması ve Etkileri”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S:8, 1997.
- Durhan, İbrahim, “1838 Tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Sonuçları”, **Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C: 6, S: 1, 2002.
- Erdem, Gazi, “İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında İslahât Fermânı’na Yeniden Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C:51, S:1, 2010.
- Gökalp, Emre, “Milliyetçilik: Kuramsal Bir Değerlendirme”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C: 7, S: 1, 2007.
- Gül, Mustafa, “1896 Van Ermeni İsyanı Ve Sonrasındaki Gelişmeler”, Ankara, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S: 8, 1997.
- Keleş, Erdoğan, “Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S:23, 2008.
- Kılıç, Musa, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezâreti’nin Ermeni Memurları”, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C:31, S:51, 2012.
- Kılıç, Davut, **Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilise’nin Rolü, Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Nüfusu ve Kilisesi Misyonerlik**, ed: Mehmet Metin Hülagü, İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4/A-1.5.Dizi-S:1h, C:8, 2014.
- Kocaoğlu, Mehmet, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S: 6, 1995.
- Kodaman, Bayram, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları (2. Abdülhamit ve Doğu Anadolu Aşiretleri)”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S: 32, 1979.

- Kouymjiyan, Dickran, **Armenia From The Fall Of The Cilician Kingdom (1375) To The Forced Emigration Under Shah Abbas (1604),The Armenian People From Ancient To Modern Times**, Richard Gable Hovannisian, Volume 2, London, Macmillan Press, 1997.
- Köksal, Osman, **Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme taşınmasında Kilisenin Misyonu, Tarihte Türkler ve Ermeniler - Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Misyonerlik**, ed: Mehmet Metin Hülagü, İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4/A-1.5. Dizi-Sayı 1h, C:5, 2014
- Kuran, Ercüment, “*Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)*”,**Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S: 5, 1994.
- Küçük, Mehmet Alparslan, “*Anadolu’da “Protestan Ermeni Milleti”nin Oluşumu*”,**Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C:50, S:2, 2009.
- Mardin, Şerif, “*Fransız Devrimi’nin Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkisi*”, **İstanbul Üniversitesi İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi**, C:10, S.1-3, 1989.
- Örs, Orhan, “*Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı’na Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti*”,**Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S: 51, 2013.
- Özşavlı, Halil, “*Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat Ve Terakki İttifakı*”,**Ermeni Araştırmaları, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi**, S: 41, 2012.
- Pamir, Aybars, “*Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri*”, **SBF Dergisi**, C: 51, S: 2, 2002.
- Sarımay, Yusuf, “*Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)*”, **Akademik Bakış Dergisi**, C: 1, S: 2, 2008.
- Sezer, Hamiyet, “*Yeniçeri Ocağı’nın Kaldırılışı’nın Taşradaki Yansıması*”, **Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C:19, S:30, 1998.
- Suny, Ronald Gregor, **Eastern Armenians Under Tsarist Rule, The Armenian People From Ancient To Modern Times**, Richard Hovannisian, Volume 2, London, Macmillan Press, 1997.
- Şaşmaz, Musa, “*Kumkapı Ermeni Olayı (1890)*”, **Ankara Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, C: 19, S: 1, 2004.
- Taş, Fahri, “*Vilayat-ı Şarkıyye Islahatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff*”,**Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C:14, 1998.

- Ünal, Uğur, “*İdari ve Sosyal Alanlarda Nizam-ı Cedid Çabaları*”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S: 14, 2003.
- Yalçınır, Ruhtan, “*Etnisite ve Milliyetçilik: Eleştirel Bir Değerlendirme*”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C:69, S:1, 2014.
- Yamaç, Müzehher, “*İlk Anayasa (1876 Kanun-i Esasisi)*”, **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, C:3, S:5, 2014.

III. Tezler

- Özdil, Mahmut, (2017), “*İttihat ve Terakki dönemi Osmanlı Almanya siyasi ilişkileri (1908-1918)*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Maral, Taylan (2014), “*Türkiye’de Kürt kimliğinin kültürel bağlamda incelenmesi ve siyasallaşma süreci*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ÖZET

Bu tezde, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan Ermeni milliyetçi hareketinin gelişimi ele alınmaktadır. Bu bağlamda, Ermeni milliyetçi hareketinin ortaya çıkmasını sağlayan faktörler, Ermeni partilerinin oluşum ve gelişim süreci ve tehcir kararının alınmasına gidilen süreç incelenmiştir.

Tezin birinci bölümünde, milliyetçilik kavramına yaklaşımlar incelenmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan milliyetçilik hareketlerine değinilmiştir. Daha sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısında meydana gelen değişimler incelenmiştir.

Tezin ikinci bölümünde ise, Ermenilerin Osmanlı idaresine girmeden önceki dönemlerdeki durumları ve Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyıla kadarki durumları incelenmiştir. İkinci bölümün sonraki kısmında ise, tezin ana konusunu oluşturan Ermeni milliyetçi hareketinin gelişimi ortaya koyulmuştur.

Ermeni milliyetçi hareketinin temelini Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısındaki bozukluklar oluşturmuştur. Bununla birlikte, hareketin gelişim sürecinde yaşadığı değişikliklerin ana sebepleri ise uluslararası politikada meydana gelen değişiklikler olmuştur. Ermeni milliyetçi hareketi ise özellikle bir dış gücün sürekli desteğine sahip olmaması nedeniyle başarıya ulaşamamıştır. Sonuçta Anadolu'da Ermenilerin büyük kısmına uygulanan Tehcir kararı uygulamaya koyulmuştur.

ABSTRACT

In this thesis, the development of the Armenian nationalist movement in the Ottoman Empire in the 19th century is considered. In this context, the factors that led to the emergence of the Armenian nationalist movement, the process of formation and development of the Armenian parties and the process that led to “the decision of the deportation” were examined.

In the first part of the thesis, the approaches to the concept of nationalism and the nationalist movements that emerged in the Ottoman Empire were examined. Later, changes that took place in the structure of the Ottoman Empire were also examined.

In the second part of the thesis, the situation of the Armenians in the previous periods before being a subject of the Ottoman Empire and also their situation as a subject of Ottoman Empire until the 19th century was examined. In the second part of the second chapter, the development of the Armenian nationalist movement, which constitutes the main theme of the thesis has considered.

The basis of the Armenian nationalist movement is the political disorder of the Ottoman Empire. However, the main reasons for the changes in the developmental process of Armenian nationalist movement have been changed due to evolutions in the international politics. The Armenian nationalist movement, on the other hand, has not succeeded, especially since it does not have the continuous support of a foreign power. As a result, “the Decree of the Deportation” applied to most of the Armenians in Anatolia was put into practice.